

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Het uur der waarheid

Asscher, M.W.B.

Citation

Asscher, M. W. B. (2015, October 29). *Het uur der waarheid*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/35999>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/35999>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

NOTEN

HOOFDSTUK I

- 1 Alain Buisine, *Proust. Samedi 27 novembre 1909* (Parijs, 1991).
- 2 Roland Barthes, *La préparation du roman I et II. Cours et séminaires au Collège de France (1978-1979 et 1979-1980)* (Parijs, 2003), p. 283.
- 3 De kamer valt online te bekijken op <http://carnavalet.paris.fr/fr/collections/chambre-de-marcel-proust> (geraadpleegd op 2 november 2014). Proust woonde op dat adres van 1906 tot 1919.
- 4 Er is een aparte studie te schrijven over het thema 'gevangenschap' in Prousts roman *À la recherche du temps perdu*, met name over de vele metaforische en symbolische betekenissen daarvan in de wereld van die roman. Daar is het mij op deze plaats niet om te doen, al ligt het zeker voor de hand om aan te nemen dat de uiterste isolatie ten opzichte van de wereld die Proust in het werkelijke leven cultiveerde, verbonden was met zijn ontwikkeling van het genoemde thema in de roman. Zie hierover nader o.a. Harold March, 'The Imprisoned' in *Yale French Studies*, nr. 34, Proust (1965), pp. 43-54.
- 5 Voor een nadere onderbouwing van deze tijdsafbakening, zie uitvoeriger hoofdstuk II.
- 6 Om een suggestief verband aan te brengen tussen deze twee soorten teksten spreekt John Edgar Wideman in zijn inleiding tot het boek *Live from Death Row* van Mumia Abu-Jamal (New York, 1995) over death-row-getuigenissen als 'neo-slave-narratives'.
- 7 Deze en een eerdere brief van Wilde aan de *Daily Chronicle* over de toestand in Engelse gevangenis zijn niet alleen in de gepubliceerde correspondentie van Wilde opgenomen: Merlin Holland & Rupert Hart-Davis (ed.), *The Complete Let-*

- ters of Oscar Wilde (Londen, 2000), hierna aangeduid als Wilde/Holland & Hart-Davis, maar zijn ook in gangbare edities van Wildes verzameld werk als een aanhangsel bij *De Profundis* te vinden, zoals in *Complete Works of Oscar Wilde* (Londen, 2003). Zie over de brieven aan de *Daily Chronicle* nader hoofdstuk iv.
- 8 W.B. Carnochan, 'The Literature of Confinement' in Norval Morris & David J. Rothman (ed.), *The Oxford History of the Prison. The Practice of Punishment in Western Society* (Oxford, 1998), pp. 381-406.
- 9 De Leidse literatuurwetenschapper S. Dresden wijdde een breed opgezette studie aan het verschijnsel kampliteratuur onder de titel *Vervolging, vernietiging, literatuur* (Amsterdam, 1991). Op meer collageachtige wijze deed de criticus Jacq Vogelaar hetzelfde in *Over kampliteratuur* (Amsterdam, 2006).
- 10 Joseph Brodsky, 'Less Than One' in *Less Than One. Selected Essays* (New York, 1986), p. 23. Vergelijk Bachelards 'l'espace contient du temps comprimé' in Gaston Bachelard, *La poétique de l'espace* (Parijs, 1957), p. 27. En beiden roepen de bekende woorden van Napoleon op Sint-Helena in herinnering: 'Nous n'avons de trop ici que du temps' (Comte de las Cases, *Mémorial de Sainte-Hélène*, Tome Second (Parijs, 1824), p. 178).
- 11 In het laatste hoofdstuk ('Gevangenschap') van zijn *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis* (Groningen, 2010⁶) ziet Michel Foucault de uiteenlopende maatschappelijke instellingen van instructie, educatie, disciplinering, toezicht, etc. zelfs als een steeds verder uitdijende, alomvattende doorwerking van het verschijnsel gevangenis. Hoewel als waarschuwing waardevol, gaat het mij te ver om iedere bureaucratie en uitoefening van gezag eo ipso op één lijn te stellen met straf en vrijheidsbeneming.
- 12 Voor Gramsci's gevangenis aantekeningen, zie Antonio Gramsci, *Prison Notebooks I, II & III* (New York, 1992). Voor Valéry zie mijn opstel 'De markiezin nam de trein van 9 uur. Paul Valéry's Cahiers als antiroman' in *Appels en peren. Lof van de vergelijking* (Amsterdam, 2013), pp. 175-183.
- 13 *Mémoires de Lacenaire avec ses poèmes et ses lettres* (Parijs, 1968). Over Lacenaire en diens 'esthetiek van de misdaad' zie Foucault, p. 394 e.v. Lacenaire werd onvergetelijk door Marcel Herrand ten tonele gevoerd als besnorde gentlemanboef in de film *Les enfants du paradis* van Marcel Carné uit 1945.
- 14 Aangezien de afbakening van wat een literaire tekst is en de vraag of c.q. onder welke omstandigheden een brief ook als een literair werk

- mag gelden, geen specifieke vraagstukken voor het onderwerp gevangenisliteratuur zijn, laat ik die kwesties – hoe fundamenteel ook – hier verder rusten.
- 15 Respectievelijk *Der Zauberberg* (1924), *Beweeft hamarpé* (1926) en *La veranda* (1981).
- 16 March, p. 43.
- 17 Jan van Luxemburg, Mieke Bal & Willem G. Weststeijn, *Inleiding in de literatuurwetenschap* (Muiderberg, 1982³), p. 123.
- 18 Zie over het probleem van de genre-indeling naar plaats nader, en in dezelfde kritische zin Henk Dragstra, 'Drie recente gevangenis-autobiografieën: Jimmy Boyle, Alan Reeve en Breyten Breytenbach' in Els Jongeneel (ed.), *Over de autobiografie* (Utrecht, 1989), p. 213. E.M. Forster verkondigt op dit punt een sterke opinie, die zich laat samenvatten in zijn opmerking: 'Classification by subject matter – sillier still' (*Aspects of the Novel*, Londen, 1927, p. 19).
- 19 Beide manuscripten zijn in facsimile uitgegeven. Dat van Wilde op ware grootte in Oscar Wilde, *De Profundis. A Facsimile* (Londen, 2000), met een inleiding van zijn kleinzoon Merlin Holland. Het manuscript van de gedichten van Haushofer – helaas 25 procent verkleind – in Ernst Haiger, Amelie Ihering & Carl Friedrich von Weizsäcker (ed.), *Albrecht Haushofer* (München, 2002).
- 20 Douglas Murray, *Bosie. A Biography of Lord Alfred Douglas* (New York, 2000), p. 247.
- 21 Lord Alfred Douglas, *In Excelsis* (Londen, 1924). In zijn woord vooraf vermeldt de dichter dat het ergste van zijn gevangeniservaring het eten was: 'It is so disgusting that a dog would certainly not eat it unless he were starving.'
- 22 Over het thema van de gevangenis bij Stendhal zie uitvoerig hoofdstuk VI.
- 23 Over deze verhouding tussen feit en fictie in de literatuur met betrekking tot de concentratiekampervaring zie mijn opstel 'De duivenmelker en de arts. De Shoah in feiten en verhalen' in *Appels en peren. Lof van de vergelijking* (Amsterdam, 2013), pp. 212-218.
- 24 Barthes, p. 37.
- 25 Barthes, p. 305. Het is ook in dit verband dat Barthes de twee basiscondities van het schrijverschap opvoert: 'clôture' (afgeslotenheid) en 'liberté' (vrijheid).
- 26 Tony Perrottet, 'Why Writers Belong Behind Bars', *New York Times*, 20 juli 2011.
- 27 'Le pire des malheurs en prison, pensa-t-il, c'est de ne pouvoir fermer sa porte.' Het was Victor Brombert in zijn *La prison romantique* (Parijs, 1975), p. 78, die mij op deze cruciale zin attent maakte.
- 28 Hoewel Bachelard de gevangenis-

cel als zodanig niet noemt, geldt toch ook hier zijn woord dat 'tout espace vraitement habité porte l'essence de la notion de la maison'. Bachelard, p. 24.

- 29 Zie voor een analyse van de verschillende vormen van literair engagement mijn Kellendonk-lezing *Engagement, taal en verbeelding* (Nijmegen, 2015).
- 30 Een laatste bijkomend bezwaar is nog dat de term 'gevangenisliteratuur', die overigens in de veertiende, herziene uitgave van *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* niet voorkomt, ook wel wordt gebruikt ter aanduiding van boeken die ten behoeve van gevangenen in een gevangenisbibliotheek aanwezig zijn.

HOOFDSTUK II

- 1 Voor een historisch overzicht van de eenzaamheid als cultuurverschijnsel zie onder andere het essay van Georges Minois, *Histoire de la solitude et des solitaires* (Parijs, 2013) en Diana Webb, *Privacy and Solitude* (Londen/New York, 2007).
- 2 Aan de hand van het gegeven van een simpele boswandeling wordt deze waarneming mooi geïllustreerd door Maarten Doorman in een recensie van Isaiah Berlin, *The Roots of Romanticism* in *NRC Handelsblad* van 14 januari 2000 (zie

<http://www.maartendoorman.nl/index.php?id=904&pid=27>, geraadpleegd op 14 februari 2015).

- 3 John Keats, *Collected Poems* (ed. H.W. Garrod, Oxford, 1956), p. 36.
- 4 Isaiah Berlin, *The Roots of Romanticism* (Princeton, 2001³), p. 17.
- 5 De formulering 'het begin van de Romantiek' is geen eenduidige tijdsbepaling. Over de juiste datering van het begin (en het einde) van de Romantiek bestaan al evenzovele verschillende meningen als over de karakteristieken van die stroming in de kunsten en de letteren. Bovendien verschillen de jaartallen ook nog naar gelang het land waarin men de romantische stroming wenst te dateren. De reeds geciteerde Isaiah Berlin houdt het in zijn reeds aangehaalde studie op 1760-1830 (p. 8). Rüdiger Safranski gaat voor het begin van de Duitse Romantiek uit van 1769 (*Romantiek. Een Duitse affaire*, Amsterdam, 2009, p. 17), Arnold Heumakers gaat voor wat hij de 'historische' Romantiek noemt uit van 1750 tot 1850 (*De esthetische revolutie*, Amsterdam, 2015, p. 17) en een leerboek als F.W. Korsten, *Lessen in literatuur* (Nijmegen, 2009³) situeert de Romantiek tussen 1780 en 1850. Als men de stroming zou ophangen aan de publicatiedatum van enkele literaire sleutelwerken die de beweging in Europa publiekelijk in gang heb-

ben gezet, dan komt men – in chronologische volgorde – op 1774 (*Die Leiden des jungen Werthers* van Goethe), 1778 (*Les rêveries d'un promeneur solitaire* van Rousseau) en 1798 (*Lyrical Ballads* van Wordsworth en Coleridge).

- 6 Gangbare straffen in de Griekse Oudheid waren bijvoorbeeld stening, het van een rots afwerpen, kruisiging, publieke beschimping, verbanning of de vernietiging van huis en bezittingen. Bij de Romeinen komt nog het dichtst in de buurt de praktijk van het opsluiten van schuldenaren en de praktijk van het *ergastulum*, een soort strafhok, door welgestelde Romeinen gebruikt om hun slaven voor enige tijd ter correctie van misdrijven op te sluiten. Een zeldzaam voorbeeld van een in gevangenschap schrijvende Romeinse auteur is de satiricus Gnaeus Naevius (ca. 270-ca. 201 v.C.), die opgesloten zat, totdat hij beloofde te stoppen met het beledigen van een hooggeplaatste Romeinse familie. Zie Edward M. Peters, 'Prison Before the Prison' in Morris & Rothman, p. 17 en Piet Gerbrandy, *Het feest van Saturnus* (Amsterdam, 2007), pp. 26-28.
- 7 G. Geltner, *The Medieval Prison* (Princeton, 2008), p. 17. Dat was dan ook de reden dat de gevangenen bij de grote Florentijnse overstroming van 1333 ondanks het

risico van ontsnapping uit hun door het water bedreigde gevangenis werden vrijgelaten, omdat de stad en de private schuldenaren anders zeker geen enkele betaling meer zouden ontvangen.

- 8 Een geschiedenis van de moderne gevangenisstraf die – mede door haar tendentieuze eigenzinnigheid – bijzonder invloedrijk is geworden, is de reeds aangehaalde studie van Michel Foucault, *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis* (Groningen, 2010⁶). Tegen dat tendentieuze karakter overtuigend zie Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht, 1990), met name pp. 13, 72, 105-106, 763-766 en de aldaar vermelde literatuur. Voor Engeland zie met name Michael Ignatieff, *A Just Measure of Pain* (New York, 1978) en Morris & Rothman, de hoofdstukken 1-3. Voor Duitsland en het keizerlijke Oostenrijk zie Rudolf Hoke, *Österreichische und deutsche Rechtsgeschichte* (Wenen, 1992) en het handzame overzicht in Roman Borchers, *Die Josephinische Strafrechtsreform*, te vinden op <http://www.univie.ac.at/rechtsgeschichte/seminararbeiten/romanborchers.pdf> (geraadpleegd op 24 augustus 2013). Het meest invloedrijke boek uit Italië over de rol van de gevangenschap in het strafrecht is *Dei delitti e delle*

- pene uit 1764 van de Italiaanse Verlichtingsfilosoof Cesare Beccaria (Nederlandse vertaling *Over misdaden en straffen*, Antwerpen/Zwolle, 1971).
- 9 Ignatieff, p. 28.
 - 10 Idem, p. 30. Zie ook de beschrijving van Geltner van de middeleeuwse gevangenis van Bologna, Florence, Siena, Venetië (in het bijzonder hoofdstuk 2 en 3). Voor de gevangenis bestonden en bestaan in het Nederlands en in andere talen allerlei synoniemen zoals tuchthuis en huis van bewaring. In navolging van Franke (p. 10) hanteer ik gemakshalve voor al deze instituties het gangbare, overkoepelende begrip 'gevangenis'.
 - 11 Ignatieff, pp. 37, 39 en 52.
 - 12 In zijn *Imagining the Penitentiary: Fiction and the Architecture of Mind in Eighteenth-Century England* (Chicago, 1987) heeft John Bender de nogal teleologisch aandoende these naar voren gebracht dat zelfs de achttiende-eeuwse Engelse romanliteratuur (Defoe, Fielding, e.a.) een bijdrage leverde aan de maatschappelijke mentaliteit waarin de eenzame opsluiting als zelfstandige straf terrein kon veroveren. In zijn benadering geldt voor beide – de achttiende-eeuwse roman en de gevangenis – dat zij 'share an impetus toward realism' (p. 11).
 - 13 Franke, p. 9 en de daar vermelde literatuur. Ignatieff, p. 72. Specifiek voor Engeland zie de diepgaarvende studie van V.A.C. Gatrell naar de (ontwikkeling van de) publieke mening over executies in *The Hanging Tree: Execution and the English People 1770-1868* (Oxford, 1994). De invloedrijke Oostenrijkse Verlichtingsjurist Joseph von Sonnenfels meende zelfs dat de algemene afschrikkende werking (generale preventie) de enige juiste ratio van de straf was; de misdadiger zelf diende óf tot inkeer gedwongen óf onschadelijk gemaakt te worden. In individuele afschrikking (speciale preventie) zag hij een verwerpelijk barbaars principe. Ook was hij – zij het niet op humanitaire maar op utilitaire gronden – een tegenstander van de doodstraf (Borchers, pp. 7-9 en 15-16). Wel gaf hij met zijn geschrift *Über die Afschaffung der Tortur* uit 1776 de beslissende stoot tot het elimineren van de foltering uit het strafprocesrecht (Hoke, p. 249).
 - 14 Ignatieff, p. 20.
 - 15 Hoke, p. 240 en Borchers, p. 18 e.v.
 - 16 Hoke, p. 272 en Borchers, p. 24 e.v.
 - 17 Borchers, p. 29 e.v.
 - 18 Idem, p. 333.
 - 19 Zweyter Theil, Zwanzigster Titel, § 9 respectievelijk § 18 en § 23-25. Zie de volledige tekst van het ALR op <http://opiniojuris.de/quelle/1623> (geraadpleegd op 8 september 2013), hierna aangeduid als ALR.

- 20 ALR, Zweyter Theil, Zwanzigster Titel, § 109.
- 21 Idem, § 49 en § 1079 e.v. Modernisering en zijn verder bijvoorbeeld te bespeuren bij de strafprocesrechtelijke bepalingen van het ALR in § 381 e.v. en bij de bepalingen omtrent de plichtsbetrachting van politieambtenen (§ 458 e.v.).
- 22 Ignatieff, p. 81.
- 23 John Howard, *The State of the Prisons in England and Wales, with Preliminary Observations, and an Account of some Foreign Prisons* (Londen, 1777).
- 24 Het uitgebreide verslag van hun missie verscheen onder de titel *Du système pénitenciaire aux États-Unis, et de son application en France* (Parijs, 1833). Nog datzelfde jaar kwamen edities ervan uit in de vs, in Engeland en in Duitsland.
- 25 Ignatieff, p. 53.
- 26 Thorsten Sellin, 'The House of Correction for Boys in the Hospice of Saint Michael in Rome' in *Journal of Criminal Law and Criminology*, jg. 20, nr. 4 (1930), pp. 533-553.
- 27 Jonas Hanway, *Solitude in Imprisonment* (Londen, 1776).
- 28 Gegevens ontleend aan het lemma over Jonas Hanway in de *Dictionary of National Biography 1885-1900*, Deel 24, geschreven door G.F.R. Barker, te vinden op [http://en.wikisource.org/wiki/Hanway,_Jonas_\(DNBoo\)](http://en.wikisource.org/wiki/Hanway,_Jonas_(DNBoo)) (geraadpleegd op 15 september 2013).
- 29 Ignatieff, p. 54.
- 30 Hanway, p. 61.
- 31 Howard, p. 43. Dat ging om Hanways in 1775 verschenen pamflet *The Defects of Police*, waarin hij zich al had uitgesproken tegen de strop en de verbanning als strafpraktijken.
- 32 Zie bijvoorbeeld Franke, p. 97 en de daarbij behorende noot. Ook Bender noemt Hanway in één adem met John Howard en Jeremy Bentham (Bender, p. 187).
- 33 William Dodd, *Thoughts in Prison* (Philadelphia, 1806), pp. 67-68.
- 34 Idem, p. 131.
- 35 Ignatieff, p. 65.
- 36 William Godwin in *An Enquiry Concerning Political Justice* (1793), geciteerd door Ignatieff, p. 117.
- 37 Ignatieff, p. 109 e.v., Franke, p. 101.
- 38 Ignatieff, p. 171.
- 39 Foucault, p. 326.
- 40 Ignatieff, pp. 178 en 195-196.
- 41 Idem, pp. 197-198.
- 42 Franke, p. 127.
- 43 Idem, p. 16.
- 44 Idem, p. 99.
- 45 Idem, p. 111.
- 46 Zo bijvoorbeeld in hoofdstuk LXXXIV.
- 47 Christopher Burney, *Solitary Confinement* (Londen, 1952). De filosofe Lisa Guenther bracht voor het Amerikaanse gevangeniswezen van de afgelopen twee eeuwen de funeste ervaringen met eenzame opsluiting in kaart in haar gelijk-

namige studie *Solitary Confinement. Social Death and its Afterlives* (Minneapolis, 2013).

HOOFDSTUK III

- 1 Primo Levi, *Is dit een mens* (Amsterdam, 1987), p. 11. Deze Nederlandse vertaling door Frida de Matteis-Vogels is gebaseerd op de Einaudi-editie van *Se questo è un uomo* uit 1958, die op veel plaatsen afwijkt van de eerste uitgave bij uitgeverij De Silva uit 1947.
- 2 In haar volledige verloop duurde de Italiaanse eenwording van het Weens Congres in 1815 tot aan de annexatie van Rome door Garibaldi in 1870. Voor een recente studie over de lange (voor)geschiedenis van de Italiaanse unificatie zie David Gilmour, *The Pursuit of Italy* (Londen, 2011).
- 3 Een voorbeeld van een dergelijke moderne herhaling van Multatuli's beroemde openingszin is te vinden in *De kraai*, het Boekenweekgeschenk 2011 door Kader Abdolah (Amsterdam, 2011). De vergelijking tussen Pellico en Multatuli is bij nader inzien bepaald niet vergezocht. Zie Jerzy Koch, 'Heeft Silvio Pellico aan *Max Havelaar* meegewerkt? Intertekstualiteit bij Multatuli', in Dirk de Geest & Hendrik van Gorp (ed.), *Extra muros, langs de wegen. Opstellen voor Marcel Janssens ter gelegenheid van zijn*

afscheid als hoogleraar Nederlandse en Europese letterkunde aan de Katholieke Universiteit Leuven (Leuven, 1997), p. 87 e.v.

- 4 De beste tot dusverre van Primo Levi's biografen, Ian Thomson, laat in zijn *Primo Levi. A Life* (Londen, 2002) niet na deze literaire parallel te signaleren. De impliciete verwijzing door Levi is des te betekenisvoller in het licht van het feit dat beide auteurs geboren Piëmontezen waren en zich ook beiden hun leven lang met die regio, en bovenal met de hoofdstad ervan, Turijn, verbonden voelden.
- 5 'Il venerdì, 13. ottobre, fui arrestato a Milano, e condotto a Santa Margherita.' Zie hoofdstuk I in *Le mie prigioni: memorie di Silvio Pellico da Saluzzo*, ed. Aldo A. Mola (Saluzzo, 2004). Verwijzingen naar de tekst van *Le mie prigioni* zijn steeds naar deze editie, die ook fotografische reproducties bevat van het volledige manuscript, waar nodig met Nederlandse vertaling door mij (MA).
- 6 Al spoedig na de oorspronkelijke Italiaanse publicatie verscheen het boek bijvoorbeeld achtereenvolgens in het Frans (1833), Engels (1833), Duits (1835) en Spaans (1836). De bibliograaf van Pellico, Marino Parenti, telde in zijn *Bibliografia delle opere di Silvio Pellico* (Florence, 1952) een totaal van 260 vertaalde edities van het boek,

waarvan alleen al circa 170 in Frankrijk, in verschillende Franse vertalingen. Van al deze vertaalde edities trok de auteur zelf overigens geen financieel profijt. In een tienregelige, handgeschreven verklaring van 1 september 1832 had hij alle rechten op zijn werk overgedragen aan Giuseppe Bocca, zulks tegenover een eenmalig bedrag van 900 nieuwe Piëmontese lire (Parenti, p. 39). Daarbij komen vermoedelijk nog diverse binnen- en buitenlandse roofofferten, gezien de gebrekkige bescherming van het auteursrecht in die dagen. De eerste Nederlandse editie verscheen in 1833 bij J.C. van Kesteren te Amsterdam, in een via het Frans vervaardigde vertaling door J. de Q[uaack] (niet in Parenti). Enkele jaren later volgde een vertaling door Jan Jacobus Franciscus Wap onder de titel *Mijne gevangenschap* (Breda, 1839, ook niet in Parenti). De derde Nederlandse uitgave (evenmin in Parenti), op basis van een anonieme vertaling, verscheen bij de Neederlandsche Maatschappij van Schoone Kunsten (Den Haag, 1841). Er zouden nog diverse edities in het Nederlands volgen (o.a. Parenti, nrs. 898, 971 en 1011), maar een moderne Nederlandse vertaling van het boek is niet voorhanden. Over de receptie van Pellico in Nederland zie het artikel van Roberto Dagnino 'Een katho-

liek die de Bijbel las' in *Internationale Neerlandistiek*, jg. 52, nr. 1 (2014), pp. 47-66.

- 7 Beide boeken werden bij hun eerste verschijning in het Engels niet bepaald geholpen door de kwaliteit van de vertaling. Over Manzoni's Engelstalige debuut schreef Edgar Allan Poe: 'We regret to say that the translation has many faults. We lament it the more, because they are obviously faults of haste. The translator, we fear, was hungry; a misfortune with which we know how to sympathize. The style is, for the most part, Italian, in English words, but Italian still.' (recensie in *The Southern Literary Messenger*, jg. 1, nr. 9 (1835), p. 522). Ook de feilen in de eerste Engelstalige editie van *Le mie prigioni* zijn al vroeg aan de kaak gesteld. Zie bijvoorbeeld de ongesigneerde recensie (van de hand van Henry Russell Cleveland) in *The North American Review*, jg. XLIV, nr. 94 (1837), p. 121 e.v. In Frankrijk troffen beide auteurs het beter met hun eerste vertalers.
- 8 Zie voor een overzicht van de Europese weerklank van het 'Byronisme': Paul Graham Trueblood (ed.), *Byron's Political and Cultural Influence in Nineteenth-Century Europe: A Symposium* (Atlantic Highlands, New Jersey, 1981).
- 9 'E cosa la quale non ha merito letterario: non v'è altro pregio che la

verità.' Silvio Pellico, *Epistolario* (Milaan, 1869), p. 40. Verwijzingen naar de brieven zijn steeds naar deze tekstuitgave, hierna aangeduid als *Epistolario*.

- 10 'Mi fu perdonata l'estrema semplicità dello stile, e l' assoluta mancanza di ornamenti, in grazia dell' incontestabile carattere di verità che n'emergeva a ogni pagina.' Uit hoofdstuk 8 van de *Capitoli aggiunti*, voor het eerst verschenen in het Frans in Silvio Pellico, *Mes prisons* (Parijs, 1843) (Parenti, nr. 340) en vervolgens ook opgenomen in *Prose di Silvio Pellico* (Florence, 1856) (Parenti, nr. 475).
- 11 Moderne, gedocumenteerde biografieën van Pellico zijn niet talrijk. Vooral de oudere biografische literatuur over Pellico is soms erg sentimenteel, sterk ideologisch gekleurd en dikwijls slecht gedocumenteerd. Hier is vooral gebruik gemaakt van Aldo A. Mola, *Silvio Pellico, Carbonaro, cristiano e profeta della nuova Europa* (Milaan, 2005), naast de oudere studies van Pietro Giuria, *Silvio Pellico e il suo tempo* (Voghera, 1854) en Barbara Allason, *La vita di Silvio Pellico* (Milaan, 1932). Verder is het een en ander te vinden op http://www.vecchiopiemonte.it/storia/curios_stor/pellico.htm en http://www.classicitaliani.it/bio_pdf/Mangieri_pellico.pdf (beide geraadpleegd op 10 oktober 2014) en in een lang

overzichtsartikel van Piero Garofalo ('Silvio Pellico and Risorgimento') in *Rivista di Studi Italiani*, jg. XXIX nr. 2 (december 2011), pp. 65-83 (zie www.rivistadistudiitaliani.it/filecounter2.php?id=1595, geraadpleegd op 15 februari 2015).

- 12 Mola, p. 36.
- 13 Dat geldt in elk geval voor *Leoniero da Dertona* (dat hij in gevangenschap concipieerde), *Gismonda da Mendrisio* en *Erodiade*. Dergelijke opdrachten bleven niet beperkt tot een eenvoudig 'Aan mijn ouders', maar groeiden uit tot een uitvoerige liefdesbetuiging, doorspekt met uitroepen als 'o padre' en 'o madre'.
- 14 Volgens Allason (p. 10) waren er wel nog enkele, reeds in de wieg gestorven jongere broertjes en zusjes geweest. Ook Mola (p. 37) vermeldt drie jonggestorven meisjes en één jongen die slechts zeven jaar oud werd, maar hij geeft daarvoor geen rechtstreekse bron.
- 15 Parenti, nr. 1.
- 16 Vanaf circa 1811 was Pellico enkele jaren lang tegen een bescheiden vergoeding privaattoesluitend ten huize van de Milanese edelman graaf Briche, met het oog op de opvoeding van diens in 1802 geboren zoontjes Enrico en Odoardo. De ontijdige dood van de laatstgenoemde op zeventienjarige leeftijd – zogenaamd door een ongeluk bij het schoonmaken van een geweer,

- een wel vaker gebruikt eufemisme voor suïcide – bleef voor Pellico een smartelijke herinnering (Allason, p. 80, en zie ook Pellico's brief aan Briche sr. over Odoardo's graf-schrift, te vinden op <http://www.inlibris.at/content/deutsch/bestand/search.php?term=Pellico&suchen=Suchen>, geraadpleegd op 23 maart 2011). Naast het ontzielde lichaam van de jonge Odoardo werd het exemplaar aangetroffen van Foscolo's 'Wertheriaanse' roman *Le ultime lettere di Jacopo Ortis*, dat Pellico hem met een aanbeveling had gegeven. (Mola, p. 79).
- 17 Allason, p.135 e.v. Voor Pellico's pogingen om haar op andere gedachten te brengen, zie Silvio Pellico, *Lettere d'amore all'attrice Teresa Marchionni*, ed. Cristina Contilli (Londen, 2010). Haar ware naam was overigens Teresa Bartolozzi, maar de roem van haar eveneens in het theater werkzame nichtje Carlotta Marchionni had haar ertoe gebracht zich van de naam Marchionni te bedienen (Mola, p. 94).
- 18 Voor een Nederlandse editie van dit lange patriottische gedicht zie de vertaling door Reinier Speelman in *Over de graven/Dei Sepolcri* (Amsterdam, 1989).
- 19 Brief aan Ugo Foscolo van 20 maart 1816 (*Epistolario*, p. 7). In een brief drie jaar later aan graaf Porro (d.d. 5 augustus 1819, *Epistolario*, p. 11) spreekt Pellico al veelbetekenend over 'nostri cari figliuoli' (mijn cursivering, MA).
- 20 Allason, pp. 69-70 (de aldaar geciteerde brief aan zijn broer Luigi staat niet in *Epistolario*) en p. 72 e.v. Mola (p. 65) vermeldt dat het om een verbintenis voor de duur van vijftien jaar ging tegen een jaarsalaris van 1000 lire.
- 21 Over het juiste auteurschap van die vertaling is het nodige te doen geweest. Een overtuigend einde aan die discussie is gemaakt door N. Halevy, 'Francesca Frustrated: New Evidence About Hobhouse's and Byron's Translation of Pellico's *Francesca da Rimini*', in *Romanticism*, jg. 1, nr. 1 (april 1995), pp. 106-120. Zie ook Allason, p. 63.
- 22 Parenti, nr. 5. Trueblood, p. 111.
- 23 Het belangrijkste van die artikelen verscheen in januari 1816 – in een vertaling uit het Frans door Pietro Giordani – in het eerste nummer van het tijdschrift *Bibliotheca Italiana* onder de titel 'Sulla maniera e l'utilità delle traduzioni'.
- 24 Safranski, pp. 50 en 179.
- 25 Letterlijk noemt Stendhal Pellico: 'Le plus grand poète tragique de l'Italie, l'heureux imitateur de Racine' (brief van 3 november 1824 aan M. du Bois, directeur van het tijdschrift *Globe*, te vinden op <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6914w/texteBrut>, geraadpleegd op 16 november 2014).

- 26 Zie voor een uitvoerige analyse van deze voor de geschiedenis van de Italiaanse en Europese Romantiek belangrijke kwestie: Marvin Carlson, 'The Italian Romantic Drama in its European Context' in Gerald Gillespie (ed.), *Romantic Drama* (Amsterdam/Philadelphia, 1994), pp. 233-248. Voor een algemene beschouwing over de geschiedenis van de Romantiek als culturele omslag zie de fameuze 'Mellon Lectures' uit 1965 van Isaiah Berlin, in boekvorm verschenen als *The Roots of Romanticism* (Londen, 1999).
- 27 Dat gold bijvoorbeeld voor de in die jaren geschreven dramatische gedichten van Byron *The Prisoner of Chillon* (1816), het al eerder genoemde *Manfred* (1817) en het Venetiaanse drama *Marino Faliero* (1820).
- 28 Charles Klopp, *Sentences: The Memoirs and Letters of Italian Political Prisoners from Benvenuto Cellini to Aldo Moro* (Toronto, 1999), p. 39.
- 29 Die toestemming kwam uiteindelijk medio augustus 1820 en het stuk kon vervolgens nog datzelfde jaar, zonder al te veel wijzigingen, verschijnen (Parenti, nr. 7), maar Pellico moet begrepen hebben hoezeer zijn woorden en gangen door het Oostenrijkse gezag in de gaten gehouden werden.
- 30 Toen de Oostenrijkse vervolging van veronderstelde carbonaristen een aanvang nam, wist Berchet juist op tijd de wijk te nemen naar Parijs, Borsieri werd in 1822 gearresteerd en bracht net als Pellico lange jaren in de Spielberg door, en Ludovico di Breme – die met zijn grote culturele invloed een beslissende rol had gespeeld in het tot opvoering brengen van Pellico's *Francesca da Rimini* in 1815 – stierf in 1820 jong aan de tering. (Allason, p. 52 e.v.). Van de oprichters wist alleen Porro op tijd naar het buitenland te ontkomen, de vlucht van Confalonieri mislukte en hij bracht niet minder dan twaalf jaar als gevangene van de Oostenrijkers in de Spielberg door.
- 31 Over die onvoltooide autobiografische roman, getiteld *Breve soggiorno in Milano di Battistino Barometro*, zie Laura Diafani, 'Ragionar di sé'. *Scritture dell'io e romanzo in Italia (1816-1840)* (Florence, 2003), p. 74 e.v.
- 32 Zie voor een compleet overzicht van Pellico's bijdragen Parenti, nr. 6. Een uitvoerige studie over het tijdschrift is *Il Conciliatore e i Carbonari* (Milaan, 1878) van de hand van Cesare Cantù, die onder anderen met Silvio Pellico over diens herinneringen aan het tijdschrift correspondeerde.
- 33 Mola, p. 103.
- 34 Voor een uitgebreide weergave van de toedracht en het verloop van het proces tegen Maroncelli en Pellico

zie Alessandro Luzio, *Antonio Salvotti e i processi del ventuno* (Rome, 1901), hierna geciteerd als Luzio. Eerst werd Maroncelli gearresteerd, op 6 oktober, andere arrestaties volgden spoedig daarna. Een enkeling wist naar Zwitserland te ontkomen. Op het bericht van Maroncelli's arrestatie vernietigde graaf Porro nog juist op tijd al zijn privépapieren.

³⁵ In de niet geheel betrouwbare, maar pakkend geschreven tweedeelige *Memoirs of a Prisoner of State* (Londen, 1840, vertaald naar de oorspronkelijke Franse editie uit 1837) van Alexandre Andryane (hierna: Andryane I en Andryane II) heet het in die jaren uit de mond van een voortvluchtige Piëmontees: 'With the exception of the Roman States [het deel van Mid-den-Italië dat onder pauselijk bestuur stond, MA], and some parts of the kingdom of Naples, there is not a corner of Italy where six individuals would dare to meet to confer on political affairs.' (Andryane I, p. 16).

³⁶ Antonio Salvotti, net als Pellico in 1789 geboren, geldt bij uitstek als de incarnatie van de hardvochtigheid waarmee Oostenrijk de Italiaanse carbonari in 1821 bejegende. In een op hoge leeftijd geschreven lange brief van 14 maart 1865 heeft Salvotti van het infame optreden van zijn speciale

commissie zijn eigen versie gegeven (Luzio, p. 13 e.v.). Zijn verdediging tegenover de geschiedenis komt erop neer dat hij slechts de wet toepaste, dat hij trouw was aan zijn vorst en dat hij niet wist hoe slecht de omstandigheden in de Oostenrijkse staatsgevangenissen waren. Een bijna romanesk gegeven is dat Salvotti in zijn laatste jaren – hij overleed in 1866 – moest ervaren dat zijn eigen zoon Scipione een overtuigd strijder was geworden voor de zaak van de Risorgimento. De ironie ten top is wel dat deze Scipione Salvotti een dichtbundel publiceerde onder de titel *Echi di carcere* (Verona, 1879) die hij – wellicht als boetedoening voor zijn vader – opdroeg 'Ai mani dei martiri della libertà politica e religiosa in Italia'. Overigens maakte dezelfde Salvotti jr. in 1859 ook de eerste en volgens sommigen nooit overtroffen Italiaanse vertaling van 'The Raven' van Edgar Allan Poe (Milaan, 1881).

³⁷ Allason, p. 178. Niet alleen waren de verhoren in Milaan vergelijken-derwijs mild, ook de levensomstandigheden in de Santa Margherita waren allerminst onmenselijk. Het eten was er zelfs zo behoorlijk – gevangenen konden bij een kok tegen betaling naar wens eten bestellen – dat Andryane uit de mond van de hoofdcipier Riboni optekent: "The great art of

living in prison is to eat, because it always provides you with a pastime.' (Andryane I, p. 49).

- 38 De beroemdste gevangene die Pellico onder diezelfde loden daken van het Dogenpaleis was voorgegaan, was de meestersversierder Giacomo Casanova (1725-1798), die erin slaagde al spoedig na aanvang van zijn vijfjarige gevangenisstraf te ontsnappen, om precies te zijn in de nacht van 31 oktober op 1 november 1756. Zie voor de beschrijving van zijn gevangenschap en zijn ontsnapping Giacomo Casanova, *De ontsnapping* (Nederlandse vertaling Theo Kars, Amsterdam, 1993), p. 206 e.v.
- 39 Hoezeer Salvotti erop gebrand was om de ongunstige reputatie die hij als aanklager in de processen van 1821 bij het nageslacht had verworven te corrigeren, blijkt bijvoorbeeld uit het volgende. In hoofdstuk LI van *Le mie prigionie* schrijft Pellico dat een van de rechters in de speciale commissie, terwijl het doodvonnis werd uitgesproken, hem met een gemeen lachje aankijkt ('un riso di gioja e d'insulto'). Meer dan veertig jaar na dato vindt Salvotti het nodig om in de eerder genoemde apologie erop te wijzen dat dat helemaal geen gemeen lachje was geweest, maar niets anders dan een volstrekt 'natuurlijke beweging van de ogen' en dat de betreffende rechter juist begiftigd

was met een 'uitzonderlijke goedheid' ('bontà singolare') (Luzio, p. 36). Salvotti probeerde zijn straatje niet slechts schoon te vegen, hij wilde het tot de kleinste smet desinfecteren.

- 40 Dat die genadigheid van keizer Franz I met een forse korrel zout genomen moet worden blijkt ook uit het feit dat het Zijne Majesteit zelf was die had besloten dat Pellico in plaats van vrijgelaten te worden verdere vervolging verdiende en voor de speciale commissie in Venetië moest worden gebracht (Allason, p. 175 en de in de annotatie daarbij vermelde verwijzing).
- 41 *Le mie prigionie*, hoofdstuk LVII.
- 42 Pellico's medeveroordeelde Antonio Villa zou bij zijn aankomst in Brünn tegen de gevangenisdirecteur Moriz Smerczek gezegd hebben: 'Nicht Spielberg: Weinenberg.' (Dino Felisati, *I dannati dello Spielberg. Un'analisi storico-sanitaria* (Milaan, 2011), p. 32).
- 43 Deze en andere bijzonderheden over de geschiedenis van de Spielberg zijn ontleend aan H. Weigel, *Die Brünner Burg Spielberg. Ihre Geschichte – Führer durch die Kasematten* (Brünn, 1939).
- 44 Deze geschreven herinneringen waren eigenlijk niet voor publicatie bestemd, maar werden meer dan dertig jaar na zijn dood toch door zijn vroegere zwager, Gabrio Casati, broer van Confalonieri's

eerste echtgenote de markiezin Teresa Casati, tezamen met zijn brieven gepubliceerd in een tweedelige uitgave *Memorie e lettere* (Milaan 1889), hierna aangeduid als Confalonieri I (*Memorie*) en II (*Lettere*). De graaf was zelfs stoutmoedig genoeg om ten minste eenmaal een ontsnapping uit de Spielberg te beramen, maar dat plan moest vroegtijdig worden opgegeven (Confalonieri I, p. 235).

45 Uit de brieven die Pellico en Confalonieri met elkaar wisselden (te vinden in *Epistolario* en in Confalonieri II) blijkt hoezeer ze elkaar vriendschappelijk toegedaan waren, zeker na de gezamenlijk doorstane verschrikkingen van jarenlange opsluiting.

46 Andryane I, p. 448.

47 Andryane II, p. 333.

48 Weigel, p. 21.

49 Luzio, pp. 174-175, waar onder andere de onwaarschijnlijkheid van de zeer lange, woordelijk weergegeven dialogen bij Andryane het moeten ontgelden. Aldus ook Charles Klopp, p. 55 e.v.

50 *Epistolario*, pp. 74-75.

51 Mola (p. 148 e.v.) doet erg zijn best om aan te tonen dat de indeling van *Le mie prigioni* is gebaseerd op de *Divina Commedia* van Dante. Zoals Dantes werk bestaat uit 3 x 33 Canti, zo onderscheidt Mola in de 99 hoofdstukken van Pellico's boek een driedeling in 3 x 33

hoofdstukken. Hoewel Pellico het werk van Dante zeker zeer goed heeft gekend, en het ook helemaal niet uitgesloten is dat hij die 99 hoofdstukken als een verborgen hommage aan Dante heeft aangehouden, levert Mola's vergelijking tussen de ene en de andere hellevaart inhoudelijk weinig verrassends op. Na hoofdstuk 56 (op p. 96 van het manuscript van *Le mie prigioni*) volgt op p. 97 overigens opnieuw een hoofdstuk 50, vanwaar Pellico abusievelijk verder doornummert naar het laatste hoofdstuk 92. Deze vergissing is hier, zoals in alle Pellico-edities en -commentaren, stilzwijgend verbeterd. Het oorspronkelijke manuscript bevindt zich in het Museo Nazionale del Risorgimento Italiano in Turijn.

52 Count John Arrivabene, *An Epoch of My Life* (Londen, 1862).

53 'I cresciuti rigori rendevano sempre più monotona la nostra vita. Tutto il 1824, tutto il 25, tutto il 26, tutto il 27, in che si passarono per noi? Ci fu tolto quell'uso de' nostri libri che per *interim* ci era stato concesso dal governatore. Il carcere divenne una vera tomba, nella quale neppure la tranquillità della tomba c'era lasciata.' In deze vergelijking tussen zijn gevangenis en een graftombe klinkt onmiskenbaar een echo uit het eerder genoemde patriottische gedicht

Dei Sepolcri van Ugo Foscolo, die zijn landgenoten tot woorden en daden had opgeroepen, als eerbetoon aan de graven van illustere Italiaanse schrijvers.

54 'Mi si fece un lungo interrogatorio per tutto quel giorno e per altri ancora. Ma di ciò non dirò nulla. Simile ad un amante maltrattato dalla sua bella, e dignitosamente risoluto di tenerle broncio, lascio la politica ov'ella sta, e parlo d'altro.'

55 Pellico's stilzwijgen over de inhoud van de verhoren die aan zijn veroordeling voorafgingen en het precieze verloop van zijn strafproces staat in sterk contrast tot de uitvoerigheid waarmee Alexandre Andryane (in Andryane i) de eindeloze ondervragingen door Salvotti met een pretentie, althans een suggestie van waarachtigheid, woorde-lijk weergeeft.

56 Zo bijvoorbeeld aan het slot van hoofdstuk I ('un'altra famiglia ch'io amava quasi fosse la mia') en het slot van hoofdstuk xxxiii ('e qui diceva il nome').

57 Voor een beknopt overzicht van de werking van de Oostenrijkse censuur in de eerste helft van de negentiende eeuw en in het bijzonder in het geval van *Le mie prigioni*, zie Sebastian Siedler, *Silvio Pellicos Le mie prigioni in der zeitgenössischen österreichischen und französischen Rezeption* (Wenen, 2010), p. 55 e.v.

58 Een voorbeeld van een op last van de censuur aangebrachte wijziging is de hierboven geciteerde zin: 'Maar daarover zal ik niets zeggen.' Die zin luidde eerst: 'Maar daarover zal ik in betere tijden spreken.' Zie Mino Milani, 'Una lettura di *Le mie prigioni*, oggi' in Aldo A. Mola (ed.), *Saluzzo e Silvio Pellico. Nel 150° de Le mie prigioni* (Turijn, 1984), p. 35.

59 Zie hierover tamelijk gedetailleerd Siedler (p. 55 e.v.), die de genoemde graaf Provana als 'Mario Giovanni Provana' identificeert. Mola, die zowel voor zijn biografie als voor zijn editie van het manuscript van *Le mie prigioni* uitvoerig bronnenonderzoek moet hebben gedaan, heeft het over 'Mario Giovanni Provana' (mijn cursivering, MA). Toch kan daartegen worden ingebracht dat met de genoemde initialen 'M.S.' eerder zou corresponderen Michele Saverio Provana (1770-1837), telg van dezelfde illustere Piëmontese familie, voormalig stadsbestuurder van Turijn en de eerste directeur van de door koning Carlo Alberto op basis van zijn eigen boekenverzameling gestichte Biblioteca Reale di Torino. Aldus ook Allason, pp. 306 en 312.

60 'I suoi volumi contengono vari aneddoti di carcere, dei quali io non poteva parlare: avrei nociuto ai concaptivi.' En: 'Allorchè io pubblicai le *Mie prigioni*, tacqui

d'Alessandro Andryane e d'alcuni altri, perchè ogni mio cenno avrebbe potuto esser loro nocivo finchè stavano in carcere. Nominai quei soli pochi che meco erano notoriamente stretti di fraterna intimità; dico *notoriamente*, riguardo alla cognizione che se n'ebbe dal potere austriaco.' Beide brieven waren gericht aan Pietro Giuria, die ze enkele jaren later zou publiceren in zijn *Silvio Pellico e il suo tempo. Considerazioni di Pietro Giuria* (Voghera, 1854). *Epistolario*, pp. 89 en 90. Zie over de indiscreties van Andryane nader Klopp, p. 55 e.v.

61 'Li conosco così poco, che non saprei dirvelo.' *Le mie prigioni*, hoofdstuk XIII.

62 Mola, p. 94 e.v.

63 Voor de tekst van die brief, zie Allason, pp. 194-195, Mola, p. 113. Over het dilemma waar Pellico op deze wijze in werd gebracht, zie Eugenio Ballabio, *Silvio Pellico un pentito illustre* (Lucca, 2000), p. 55 e.v. Op pp. 73-74 geeft Ballabio ook de volledige tekst van Pellico's brief aan zijn rechters, gedateerd 17 april 1821. Angelo Canova (1781-1854) was acteur van beroep, en zou uiteindelijk tot vijf jaar gevangenschap worden veroordeeld. Net als de andere korter gestrafte carbonari werd hij opgesloten in de gevangenis van Ljubljana, maar reeds na tweeënhalft jaar kreeg hij gratie. Volgens Mola (pp. 117-118),

die Canova overigens per abuis de voornaam van de beroemde beeldhouwer Antonio geeft, zou Pellico ook slechts vijf jaar hebben gekregen als hij bereid zou zijn geweest graaf Porro te verraden.

64 *Epistolario*, p. 56.

65 Zie voor een korte beschrijving van de PTSS http://amcpsychiatrie-angst.nl/behandeling_angststoornissen_posttraumatische_stressstoornis.htm (geraadpleegd op 11 april 2011).

66 Al voor de reis naar Moravië had Pellico pijn op zijn borst, hoestte hij en meende hij dat zijn longen waren aangetast (hoofdstuk LV). Die hoest in combinatie met de 'febre di cavallo' ('paardenkoorts') waar de oude cipier Schiller het na Pellico's aankomst in de Spielberg over heeft, wijst op een longontsteking. Over Pellico's gezondheid tijdens zijn verblijf in de Spielberg, zie uitvoeriger Dino Felisati, p. 114 e.v.

67 Zo schrijft hij op 16 november 1840, tien jaar na zijn vrijlating, op 51-jarige leeftijd: 'Mijn leven gaat van pijn naar pijn, dat wil zeggen dat mijn kleine gebeente van hoofd tot voeten oud is. Nu eens zit de ellende in mijn ademhaling, dan weer word ik gekweld door bloedstuwingen, artritis en reumatische pijnen.' ('Il viver mio è di passare di doglia in doglia; il che vuol dire che la mia piccola ossa-

- tura è vecchia da capo al piedi. Or la disgrazia sta nel respiro, or mi visitano flussioni, malanni artritici, reumatici.’) (*Epistolario*, p. 84). En vier jaar later heet het dat hij zich wel honderd jaar oud voelt (*Epistolario*, p. 113).
- 68 Volgens de Statenvertaling: ‘De mens, van een vrouw geboren, is kort van dagen, en zat van onrust.’ of in de Willibrordvertaling: ‘Een mens, kind van een vrouw, beperkt van dagen, overstelpt met zorgen.’
- 69 Henk van Os, *Zien is genoeg* (Amsterdam, 2003), p. 103.
- 70 De bezoeken van Onorato Pellico worden beschreven in de hoofdstukken XIV en XV, dat van graaf Porro in hoofdstuk XVII. Zie ook Mola (p. 11) die uitgaat van vier bezoeken van Pellico sr.
- 71 *Le mie prigioni*, hoofdstuk VII en VIII.
- 72 Idem, hoofdstuk XI en XII.
- 73 Deze zogenaamde hertog van Normandië was vrijwel zeker niet de verdwenen Lodewijk XVII. Pellico geeft zijn leeftijd bijvoorbeeld als ‘tussen de 40 en 45 jaar oud’, terwijl het betreffende koninklijke personage, geboren in 1785, niet ouder dan 36 geweest kan zijn.
- 74 *Le mie prigioni*, hoofdstuk XXXIII e.v. Op grond van het feit dat van een dergelijke ‘Giuliano’, onder welke naam dan ook, geen enkel spoor te vinden is, veronderstelt Mola (p. 149) dat Pellico deze fi-
guur als een alter ego heeft verzonnen, om aldus zijn bekering des te beter als een innerlijke tweestrijd te kunnen presenteren.
- 75 Idem, hoofdstuk XXIII e.v.
- 76 Zo bijvoorbeeld in hoofdstuk XXIX, als Zanze in de onschuld van haar vertrouwen en intussen opgebouwde affectie zijn hand grijpt. In hoofdstuk XXX krijgt de zelfbeheersing van Pellico tegenover het meisje een duidelijk aspect van vrome preutsheid. Haar blikken, haar glimlachen en de druk van haar hand vervullen hem met een heilzame eerbied (‘salutare riverenza’).
- 77 Idem, hoofdstuk XXXI. Pellico vermeldt dat als Zanze haar lippen bijgeval op een al te opwindende passage in het Hooglied drukte, hij dan – zonder afbreuk te doen aan de heilige strekking van de Latijnse Bijbelverzen – in een vrije vertaling vluchtte, teneinde haar onschuld niet in gevaar te brengen.
- 78 Idem, respectievelijk in de hoofdstukken LXI en LXXI.
- 79 Aldus in de hoofdstukken LXXVII en XCI.
- 80 Idem, hoofdstuk LXVI. Pellico zelf spreekt haar aan met de tekst: ‘Weet u, mevrouw, dat u enigszins lijkt op iemand die mij zeer dierbaar was?’ (‘Sapete, signora, che somigliate alquanto a persona che mi fu cara?’), waarmee geraffineerd in het midden wordt gelaten

of het hier om een verliefdheid ging of bijvoorbeeld om een van Pellico's zusters. Voor de vrouw van de 'soprintendente' is de toespeling echter duidelijk genoeg om te gaan blozen.

81 Zo vermeldt Pellico dat Zijne Majesteit de keizer zelf bepaalde of de staatsgevangenen boeken in hun cel mochten lezen, en zo ja welke (hoofdstuk LXXI), of de gevangenen elk in een aparte cel moesten worden geplaatst of dat zij getweeën in één cel mochten worden ondergebracht (hoofdstuk LXII) en of een gevangene die ernstig ziek was iets beter te eten kreeg dan het gebruikelijke basisdieet van brood en soep (hoofdstuk LXXXVIII), al zou het kunnen dat de vele verwijzingen naar wat de keizer behaagde louter op een bureaucratische formule berustten.

82 Zo bijvoorbeeld wanneer Pellico in hoofdstuk LXXXIII een crisis in zijn gezondheid beleeft.

83 Zoals een van de cipiers verklaart (in hoofdstuk LIX): 'De keizer weet wat hij doet; ik moet hem gehoorzamen' ('L'Imperatore sa quello che fa; io debbo obbedirgli.'). Een mentaliteit die – zeker in het Duitssprekende deel van Europa – onontkoombaar tot het trekken van historische vergelijkingen uitnodigt. Zie over de merites van dergelijke vergelijkingen mijn bundel *Appels en peren. Lof van de vergelij-*

king (Amsterdam, 2013), in het bijzonder pp. 9-22.

84 *Le mie prigioni*, hoofdstuk LXXXI.

85 De episode is te vinden aan het slot van hoofdstuk LXXXI.

86 *Le mie prigioni*, hoofdstuk LXXXV.

87 Idem, hoofdstuk LXIX.

88 Maroncelli was zich achteraf van de schadelijkheid van zijn gedrag voor de positie van Pellico wel bewust. Als verontschuldigende verklaring voerde hij aan: 'In een zo moeizaam en zo gecompliceerd proces was het bijna onmogelijk niet alleen om onbedoeld niet iets verkeerd te doen, maar zelfs onmogelijk om niet iets verkeerd te doen terwijl je precies het tegenovergestelde resultaat beoogde.' ('In un processo così geloso, così complicate era quasi impossibile non solo di non fare involontariamente qualche male, ma talore anche impossibile di non far male aspirando precisamente al risultato opposto.'). Geciteerd in Luzio, pp. 68-69.

89 'L'assistenza che in esse faceami Maroncelli, era quella del più tenero fratello. Ei s'accorgea quando il parlare non mi convenisse, ed allora stava in silenzio; ei s'accorgea quando i suoi detti potessero sollevarmi, ed allora trovava sempre soggetti confacentisi alla disposizione del mio animo, talor secondandola, talor mirando grado grado a mutarla. Spiriti più nobili del

- suo, io non ne avea mai conosciuti; pari al suo, pochi. Un grande amore per la giustizia, una grande tolleranza, una gran fiducia nella virtù umana e negli ajuti della Provvidenza, un sentimento vivissimo del bello in tutte le arti, una fantasia ricca di poesia, tutte le più amabili doti di mente e di cuore s'univano per rendermelo caro.' *Le mie prigioni*, hoofdstuk LXXVII.
- 90 De hoofdstukken LXXXVI tot en met LXXXIX zijn grotendeels aan de amputatie van Maroncelli's been gewijd.
- 91 'Conobbi molti uomini egregi, ma nessuno più affettuosamente socievole di Maroncelli, nessuno più educato a tutti i riguardi della gentilezza, più esente da accessi di selvaticume, più costantemente memore, che la virtù si compone di continui esercizi di tolleranza, di generosità e di senno. Oh mio socio di tanti anni di dolore, il Cielo ti benedica, ovunque tu respiri, e ti dia amici che m'agguagliano in amore e mi superino in bontà!' *Le mie prigioni*, hoofdstuk xciv.
- 92 Edgar Allan Poe, *The Literati* (New York, 1850). Tekst ontleend aan <http://www.eapoe.org/works/misc/litratd2.htm#maroncep>, geraadpleegd op 24 april 2011. Wat Maroncelli's zendingsdrang met betrekking tot de Italiaanse taal en letteren betreft, verdient nog vermelding dat hij na diens dood in 1838 tevergeefs probeerde de opvolger te worden van de vroegere Mozart-librettist Lorenzo da Ponte als hoogleraar Italiaans aan Columbia College. Zie Joseph G. Fucilla, *The Teaching of Italian in the United States: A Documentary History (The Italian American Experience)* (New Brunswick, N.J., 1967), p. 129.
- 93 Zie over Maroncelli verder de biografie van Angeline H. Lograsso, *Piero Maroncelli* (Rome, 1958) en recenter een beknopte levensbeschrijving van de hand van Mirtide Gavelli, *Piero Maroncelli. L'uomo, il musicista, il patriota* (Forlì, 2010).
- 94 'Mentre eravamo ne' magnifici viali di Schönbrunn, passò l'Imperatore, ed il commissario ci fece ritirare, perché la vista delle nostre sparute persone non l'attristasse.' *Le mie prigioni*, aan het slot van hoofdstuk xcii.
- 95 Idem, hoofdstuk vi.
- 96 Van deze schrijvers en werken behoeven er twee enige toelichting. Louis Bourdaloue (1632-1704) was een jezuïet en prediker, onder meer aan het hof van Lodewijk xiv. Hij genoot aanzien als kerkredenaar zowel onder katholieken als protestanten. Zelfs Voltaire kon zijn preken waarderen, al is er ook een draagbare langwerpige damespo naar hem genoemd (de 'bourdaloue'), aangezien zijn preken volgens de overlevering aan de lange

- kant waren. Zijn preken werden ook in de negentiende eeuw nog in talloze meerdelige uitgaven verzameld. De *Philothea* is de naam van de hoofdpersoon ervan vernoemde populaire benaming voor het boek *Introduction à la vie dévote* van Franciscus van Sales. Deze Geneefse bisschop en humanist schreef duizenden stichtelijke brieven, waarvan hij in de *Philothea* die bundelde over het leven in de liefde tot God, gericht aan Louise de Charmois, de vrouw die achter het personage Philothea schuilgaat.
- 97 *Le mie prigioni*, hoofdstuk LXXXI.
- 98 Idem, hoofdstuk v.
- 99 Idem, hoofdstuk XVII.
- 100 Idem, hoofdstuk XXXV.
- 101 Idem, hoofdstuk LIV. Met een nauwelijks geloofwaardig vertrouwen in de goedheid des mensen voegt Pellico daaraan toe: ‘Bij die vertraging zal vast geen kwade bedoeling in het spel zijn geweest [...]’ (‘Non vi sarà stata malizia in questo ritardo [...]').
- 102 Idem, hoofdstuk XXXII.
- 103 Een dergelijke afscheidsbrief van Pellico aan zijn familie, vermoedelijk uit het voorjaar van 1823, werd inderdaad bij zijn familie bezorgd, de enige van al zijn brieven die dat lot te beurt viel. *Le mie prigioni*, hoofdstuk LXXVI.
- 104 Idem, hoofdstuk LIV.
- 105 Een bizar detail is nog dat bij hun vrijlating uit de Spielberg Pellico en Maroncelli keurig de opbrengst in geld kregen uitgekeerd van de verkoop van hun boeken en hutkoffers, die jaren tevoren bij hun aankomst in Brunn geconfisqueerd waren. *Le mie prigioni*, hoofdstuk XCII.
- 106 Idem, hoofdstuk LXXV. De tragedies van Pellico werden na zijn vrijlating in boekvorm uitgegeven (Turijn, 1832) (Parenti, nr. 20). Ze werden ook wel een enkele maal op de planken gebracht, maar repertoire hebben ze niet gehouden. Het zijn tamelijk bloedeloze treurspelen, waarin zelfs de minst belangrijke handeling eerst wordt aangekondigd, vervolgens met veel vertoon plaatsvindt, om ten slotte nog door deze en gene becommentarieerd te worden.
- 107 Het originele gedicht werd voor het eerst opgenomen in de bundel *Opere scelte* (Parijs, 1837) (Parenti, nr. 223). Voordien verscheen het gedicht echter al in een Engelse vertaling in *The Knickerbocker or New-York Monthly Magazine* (New York, jg. VIII, nr. 1 (juli 1836), p. 417). Wellicht was het gedicht via Pellico's voormalige, inmiddels in Amerika verblijvende medegevangenen Maroncelli, Confalonieri of Foresti bij de redactie van het blad terechtgekomen. De tamelijk vrije Engelse vertaling begint zo: ‘The love of song, what can impart / To the lone captive's sinking heart? /

Thou Sun! thou fount divine / Of
light! the gift is thine! / Oh! how
beyond the gloom / That wraps my
living tomb, / Through forest, gar-
den, mead, and grove, / All nature
drinks the ray / Of glorious day – /
Inebriate with love.'

108 Artikel in *Il Conciliatore* van zon-
dag 15 april 1819 (Parenti, nr. 6 sub
62). Zie uitgebreid over deze trage-
die van Pellico: Jeannette Fellhei-
mer, 'Silvio Pellico's "Tommaso
Moro"', in *The Modern Language
Review* jg. 43, nr. 4 (oktober 1948),
pp. 483-491.

109 *Le mie prigioni*, hoofdstuk xxiv.

110 'Conclusione di tutto il mio sentire
nella politica si è, ch'io sto tran-
quillo, e non credo che ad un citta-
dino privato s'abbia altro ad ope-
rare per la società che vivervi da
galantuomo, detestando tutte le
esagerazioni.' (*Epistolario*, p. 157).

111 'Quello fu il primo momento, che
la religione trionfò del mio cuore,
[...]' *Le mie prigioni*, hoofdstuk III.

112 Voor de aard en het verloop van
Pellico's bekering zie de analyse
van Ballabio, p. 37 e.v.

113 'A lunga smania successe stan-
chezza ed apatia. Ma l'apatia nep-
pure non è durevole, e temetti di
dover, quindi in poi, alternare sen-
za rifugio, tra questa e l'opposto
eccesso. Inorridii alla prospettiva
di simile avvenire, e ricorsi anche
questa volta ardentemente alla
preghiera. / Io dimandai a Dio

d'assistere il mio misero Piero co-
me me, e la sua casa come la mia.
Solo ripetendo questi voti, potei
veramente tranquillarmi.' *Le mie
prigioni*, hoofdstuk xvi.

114 'Ed i nostri discorsi non volgeano
più sovr'altro che sulla filosofia
cristiana, e su paragoni di questa
colle meschinità della sensualis-
tica. Ambi esultavamo di scorgere
tanta consonanza tra il Cristiane-
simo e la ragione; ambi, nel con-
fronto delle diverse comunioni
evangeliche vedevamo, essere la
sola cattolica quella che può vera-
mente resistere alla critica, e la
dottrina della comunione cattolica
consistere in dogmi purissimi ed
in purissima morale, e non in mi-
seri sovrappiù prodotti dall'umana
ignoranza.' *Le mie prigioni*, hoofd-
stuk LXX.

115 Idem, hoofdstukken LXXIII en
LXXIV.

116 Idem, hoofdstuk LXXVIII.

117 Idem, hoofdstuk xc.

118 Confalonieri I, p. 192 e.v. en An-
dryane II, pp. 125, 134 en 154, wel-
ke laatste hem zonder reserves af-
schildert als een luistervink, een
spion en een politie-informant.
Felisati (p. 50) noemt Paulowich
ronduit de 'longa manus' van de
Oostenrijkse keizer. Nader hier-
over Klopp, pp. 51-52 en Allason,
pp. 270-271 en de daarbij in een
noot gegeven uitweiding. In hoofd-
stuk xc plaatst Pellico de benoe-

ming van Paulowich overigens in 1826, het sterfjaar van Antonio Villa, maar dat is een vergissing. De benoeming dateerde pas van 28 januari 1828, zoals blijkt uit de *Annuario pontificio per l'anno MDCCCLIII* (Rome, 1853), te vinden op http://www.archive.org/stream/annuariopontifi2ounkngoog/annuariopontifi2ounkngoog_djvu.txt, geraadpleegd op 4 mei 2011. Of was het een bewuste poging van Pellico om de rol van Paulowich kleiner voor te stellen dan die is geweest, teneinde daarmee te rechtvaardigen dat hij hem in zijn boek nauwelijks vermeldt?

119 *Le mie prigioni*, hoofdstuk xc.

120 'Di que' parecchi sacerdoti tedeschi che ci furono destinati, non capitarne uno cattivo! non uno che scopriissimo volersi fare stromento della politica (e questo è sì facile a scoprirsi)! non uno, anzi, che non avesse i riuniti meriti di molta dottrina, di dichiaratissima fede cattolica e di filosofia profonda! Oh quanto Ministri della Chiesa siffatti sono rispettabili! / Que' pochi ch'io conobbi mi fecero concepire un'opinione assai vantaggiosa del clero cattolico tedesco.' *Le mie prigioni*, hoofdstuk xc.

121 Parenti, nrs. 40, 41 en 42.

122 Dat Pellico na tien jaar afwezigheid nog allerminst vergeten was, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat hij op de terugweg na zijn vrijla-

ting in Brescia een aankondiging van een operabewerking van zijn *Francesca da Rimini* zag en dat zelfs de ober in de herberg waar hij logeerde het – aanvankelijk onwetend wie hij voor zich had – voor Pellico en het betreffende toneelstuk opnam (*Le mie prigioni*, hoofdstuk xcv). Uit Parenti's bibliografie blijkt ook dat er tussen 1820 en 1830 in het Italiaans van *Francesca da Rimini* niet minder dan tien edities waren uitgebracht.

123 *Epistolario*, p. 38 e.v.

124 Zie het beknopte overzicht hiervan in noot 6 en uitvoeriger de aldaar genoemde bibliografie van Parenti.

125 Volgens Narciso Nada, in zijn congresbijdrage 'Significato politico e riflessi diplomatici della pubblicazione de *Le mie prigioni*', in Aldo A. Mola (ed.), *Saluzzo e Silvio Pellico. Nel 150° de Le mie prigioni* (Turijn, 1984), pp. 26-28, was het geen misrekening, maar een bewust en politiek gemotiveerd besluit van de niet lang tevoren op de troon geïnstalleerde koning Carlo Alberto, die daarmee aan de Piëmontezen wilde laten zien dat hij niet louter een marionet aan de touwtjes der Oostenrijkers was.

126 Ambtsbericht van graaf Henri de Bombelles, Oostenrijks gezant in Piëmont aan staatskanselier Klemens von Metternich d.d. 14 november 1832, geciteerd in Siedler,

- pp.74-75. Zie voor een uitvoerige reconstructie van de Oostenrijkse reactie op de verschijning van *Le mie prigioni* ook Nada, p. 23 e.v.
- 127 Siedler, p. 78.
- 128 Idem, p. 77.
- 129 Lord Byron, 'The Age of Bronze', Canto XVI, in *The Poetical Works of Lord Byron* (Londen, 1917), p. 173.
- 130 Een conversatie opgetekend door Louis Veuillot, aangehaald door Siedler, p. 105. Zie ook Allason, p. 314.
- 131 De eerste uitgaven van *Le mie prigioni* waaraan Maroncelli's materiaal was toegevoegd verschenen al in 1833, zowel in het Italiaans als in het Frans. Zie Parenti, nr. 61 e.v. De *Addizioni* werden per decreet van 29 januari 1835 op de index geplaatst (Mola, p. 170). Zie ook Klopp, p. 47.
- 132 Chateaubriand, *Mémoires d'outre-tombe*, deel 3, boek 39, hoofdstuk 6, p. 525 (zie: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1013503/f525.image.r=Pellico.langFR>, geraadpleegd op 12 mei 2011).
- 133 Allason, p. 306 e.v. en Klopp, p. 42.
- 134 Dat Pellico er in zijn privécorrespondentie niet voor terugdeinsde om bijvoorbeeld Chateaubriand gedetailleerd van repliek te dienen, blijkt uit zijn brief van 23 augustus 1836 aan de gravin Ottavia Masino di Mombello (*Epistolario*, p. 54), maar ook daar concludeert hij aan het slot van een uitvoerige weerlegging 'Tant pis pour M. de Chateaubriand!' In een andere brief, ongedateerd maar vermoedelijk uit dezelfde tijd, aan Humbert Ferrand (*Epistolario*, p. 162) gaat hij nog verder in zijn martelaarschap door Chateaubriand niet eens bij naam te noemen ('un homme du plus grand mérite, en France') en in opperste overtuiging te citeren: 'Si Deus pro nobis, quis contra nos.'
- 135 In zijn testament bleek de markies aan Pellico zijn inktpot te hebben nagelaten, als een symbolische aansporing tot het schrijverschap (Mola, p. 182).
- 136 Silvio Pellico zelf tekende het levensverhaal van zijn weldoenster op in het direct na haar dood in 1864 gepubliceerde *La Marchesa Giulia Falletti di Barolo nata Colbert* (Turijn, 1864). Een Engelse vertaling verscheen onder de titel *The Life of Marchesa Giulia Falletti di Barolo. Reformer of the Turin Prisons* (Londen, 1866).
- 137 Over de pogingen van Pellico in die jaren tot het schrijven van een autobiografie onder de titel *Storia della mia vita*, zie Diafani, p. 185 e.v.
- 138 Allason, p. 317 e.v.
- 139 Zie voor een overzicht van de tot 1952 verschenen edities de bibliografie van Parenti, die overigens niet de eerste Nederlandse uitgave vermeldt, *Over de pligten*, vertaald

- door Jan-J.F. Wap (Breda, 1835), wel de tweede, herziene uitgave (Parenti, nr. 191).
- 140 'Tanto vale il non fare alcun libro, che lo scriverne dei mediocri; e forse io ho già scritto anche troppo.' *Capitoli aggiunti*, hoofdstuk XII, voor het eerst in het Italiaans verschenen in *Prose di Silvio Pellico* (Florence, 1851) (Parenti, nr. 431).
- 141 Allason, respectievelijk pp. 374-376 en 377.
- 142 Mola spreekt in dit verband over Pellico als verzoener in het 'protorisorgimento' van katholicisme en Verlichting (p. 17). Het verhaal dat Mazzini en Pellico elkaar in juli 1853 in Turijn ontmoet zouden hebben, zoals door diverse biografen en historici herverteld, wordt door Mola overtuigend ontkracht (p. 195 e.v.).
- 143 Ballabio, p. 15.
- 144 Eerder, in 1837, was hem bij wijze van eerbetoon een staatspensioen van 600 lire per jaar toegekend, het equivalent van een schoolmeestersinkomen. Door de benoeming tot 'Cavaliere al Merito Civile di Savoia' verdubbelde dat bedrag (Mola, pp. 14 en 193-194).
- 145 Allason, p. 418. Zie uit de *Doveri* bijvoorbeeld in hoofdstuk XVIII: 'Het is veeleer je plicht ongetrouwd te blijven dan om een liefde te zweren die je niet voelt.' ('Il tuo dovere è di rimaner celibe, piuttosto che giurare un amore che non avres-
- ti.'). Of even verder in hetzelfde hoofdstuk: 'Op de kortstondige geneugten van de bruiloft volgt weldra de verveling, volgt de verschrikking niet langer vrij te zijn, volgt het inzicht dat de keuze een overhaaste is geweest, dat de karakters onverenigbaar zijn.' ('Alle brevi follie delle nozze succede la noja, succede l'orrore di non essere più liberi, succede l'accorgersi che la scelta fu precipitata, che le indoli sono inaccordabili.').
- 146 Voor de volledige tekst van het testament zie Ballabio, p. 97 e.v.
- 147 'Sotto il peso della Croce / imparò la via del Cielo e l'insegnò: / Cristiani, pregate per lui, e seguitelo.' Allason, p. 430. Het graf van Pellico bevindt zich op de Cimitero Monumentale van Turijn, dezelfde begraafplaats waar ook Primo Levi begraven ligt. Afgezien daarvan nam, reeds tien dagen na Pellico's dood, de burgemeester van zijn geboorteplaats Saluzzo al het initiatief tot de oprichting van een monument ter ere van de 'concittadino illustre, l'immortale Silvio'. Dat kreeg na enig gesteggel een plaats in de hal van het Palazzo Civico. Zie Aldo A. Mola, 'Pellico ritrovato' in Aldo A. Mola (ed.), *Saluzzo e Silvio Pellico. Nel 150° de Le mie prigioni* (Turijn, 1984), p. 9 e.v.
- 148 Nicolaas Beets, die *Le mie prigioni* kort na verschijnen in het Frans las, schrijft in zijn studentendag-

boek dat Pellico ('zoo candide, zoo lijdzaam, zoo christelijk liefderijk, geheel eenvoudigheid, oprechtheid, nederigheid') op hem overkomt als 'een engel'. (Aantekening van 18 april 1835, in *Het dagboek van de student Nicolaas Beets 1833-1836* (ed. Peter van Zonneveld), te vinden op http://www.dbnl.org/tekst/beet005pete01_01/beet-005pete01_01_0192.php. Ook Nico Rost, honderd jaar later, prijst vanuit het concentratiekamp Dachau de 'bekoorlijken eenvoud en natuurlijkheid' van Pellico's boek en roemt met name diens 'naïeve vroomheid', die hem doet denken aan de manier waarop schilders als Fra Angelico het lijden van Christus hebben geschilderd. *Goethe in Dachau. Literatuur en werkelijkheid* (Amsterdam, 1946), p. 39. Klopp suggereert echter m.i. terecht dat die 'ardent sincerity' van Pellico door tijdgenoten wat al te onschuldig is opgevat, en dat daarachter wel degelijk een strategie schuilging om het schandalige onrecht dat hem was aangedaan aan de kaak te stellen. Zie het lemma over Silvio Pellico door Charles Klopp in de Gaetana Marrone (ed.), *Encyclopedia of Italian Literary Studies* (New York, 2007), pp. 1392-1395.

HOOFDSTUK IV

- 1 Elizabeth Longford, *A Pilgrimage of Passion. The Life of Wilfrid Scawen Blunt* (Londen, 1979), p. 254 e.v.
- 2 Wilfrid Scawen Blunt, *In vinculis* (Londen, 1889).
- 3 Oscar Wilde, 'Poetry and Prison', in *The Complete Works of Oscar Wilde. Volume VII, Journalism Part II* (ed. John Stokes and Mark W. Turner, Oxford, 2013), pp. 149-151.
- 4 Afgezien van de vele biografieën van Oscar Wilde waarin de drie processen worden behandeld die uiteindelijk tot zijn veroordeling leidden, is een meer gedetailleerde reconstructie daarvan te vinden in Merlin Holland, *Irish Peacock & Scarlett Marquess* (Londen, 2003), dat zich vooral richt op het eerste proces, en in *The Trials of Oscar Wilde* van H. Montgomery Hyde (Londen, 1962), waarin alle drie de processen gedetailleerd worden behandeld.
- 5 Brief van 1 april 1897 aan zijn vriend en latere executeur-littéraire Robert Ross. Zie Wilde/Holland & Hart-Davis, p. 782.
- 6 Dezelfde suggestie wordt gedaan door William T. Going in zijn artikel 'Oscar Wilde and Wilfrid Blunt: Ironic Notes on Prison, Prose and Poetry' in *Victorian Newsletter* XIII (1958), p. 28.
- 7 Voor Duitsland zie Horst Schroeder, 'The "definitive" edition of Oscar Wilde's *De Profundis*' op

<http://horst-schroeder.com/deprofundis.htm> (geraadpleegd op 11 september 2011). In Frankrijk verzorgde Henry-D. Davray onmiddellijk een vertaling (Parijs, 1905). In Nederland verscheen direct een vertaling vanuit het Duits van de hand van L.J. baronesse van der Borch genaamd Van Rouwenoort. Zie daarover Johan Polak, 'De uitstraling van Oscar Wilde over de Nederlandse letteren' in *Bloei der decadence* (Amsterdam, 1991), p. 100. Later zouden P.C. Boutens (1911) en in onze tijd Gerrit Komrij (1971) zich aan een hervertaling zetten. Voor de receptie van Oscar Wilde in de rest van Europa zie Stefano Evangelista (ed.), *The Reception of Oscar Wilde in Europe* (Londen, 2010), waarin helaas een hoofdstuk over Nederland ontbreekt. Over Wilde in Japan zie het uitstekende artikel van Yoko Hirata, 'Oscar Wilde and Honma Hisao, the First Translator of *De Profundis* in Japanese' in *Japan Review*, jg. 21 (2009), pp. 241-266.

8 Voor Merlin Hollands kwalificatie zie Oscar Wilde, *De Profundis. A Facsimile* (Londen, 2000), p. 14.

9 Zo schreef W.T. Stead, de hoofdredacteur van *The Pall Mall Gazette* aan Robert Ross: 'We all owe you thanks for having permitted us to see the man as he really was.' De romanschrijver en journalist G.S. Street meende in een recensie in

The Outlook: 'He had arrived through bitterness and tears at a truth which clearly he had realized in all its force.' Het oordeel van R.B. Cunninghame Graham in *The Saturday Review* luidde: '[...] truly written, and as such more valuable than all the books of all the moralists.' En enkele jaren later heeft Holbrook Jackson, auteur van *The Eighteen Nineties*, het over 'the repentent sincerity of *De Profundis*'. Zie Karl Beckson (ed.), *Oscar Wilde. The Critical Heritage* (Londen, 1970), respectievelijk op pp. 242, 254, 256 en 333.

- 10 Richard Ellmann, *Oscar Wilde* (Londen, 1987), p. 152 (hierna 'Ellmann'). Ellmann geeft toe dat er voor Wildes fameuze epigram geen contemporaine bron bestaat. In Lloyd Lewis and Henry Justin Smith, *Oscar Wilde Discovers America* (New York, 1936) wordt de uitspraak weergegeven als: 'Nothing, nothing but my genius.' (p. 35).
- 11 André Gide, *Oscar Wilde* (Parijs, 1913), pp. 12-13.
- 12 Arthur Conan Doyle, *Memories and Adventures* (Londen, 1924), geciteerd in E.H. Mikhail (ed.), *Oscar Wilde. Interviews and Recollections*, deel 1 (Londen, 1979), pp. 161-162, hierna aangeduid als 'Mikhail 1'.
- 13 George Bernard Shaw, 'My Memories of Oscar Wilde' in Mikhail 1, p. 399 e.v. Over het met de nodige schandalen omgeven leven van

- Wildes ouders, zie Patrick Byrne, *The Wildes of Merrion Square. The Family of Oscar Wilde* (Londen, 1953), Eric Lambert, *Mad With Much Heart. A Life of Sir William and Lady Wilde* (Londen, 1967) en Terence de Vere White, *The Parents of Oscar Wilde* (Londen, 1967). Sir William is het onderwerp van *Victorian Doctor* door T.G. Wilson (Londen, 1942) en over Lady Wilde schreef Joy Melville de biografie *Mother of Oscar. The Life of Jane Francesca Wilde* (Londen, 1994).
- 14 Oscars twee jaar oudere broer Willie Wilde zou uitgroeien tot een middelmatig en drankzuchtig journalist, een tweeënhalft jaar jonger zusje Isola stierf op negenjarige leeftijd. Daarnaast had Sir William reeds voor zijn huwelijk drie onwettige kinderen verwekt. Bij gelegenheid stelde Oscar Wilde zich jonger voor dan hij was door zijn geboortejaar als 1856 op te geven, een gewoonte die in 1895 ook in de rechtszaal aan het licht kwam en toen op de jury een indruk van onbetrouwbaarheid moet hebben gemaakt. De meest complete en best gedocumenteerde biografische informatie over Oscar Wilde is te vinden in Ellmann, (met de aanvullingen en correcties daarop van Horst Schroeder in diens *Additions and Corrections to Richard Ellmann's Oscar Wilde* (Braunschweig, 1989), in Wilde/
- Holland & Hart-Davis en in Neil McKenna, *The Secret Life of Oscar Wilde* (Londen, 2003). Niet foutloos, maar wel overzichtelijk is Norman Page, *An Oscar Wilde Chronology* (Londen, 1991). Tenzij anders vermeld zijn de hier weergegeven biografische feiten aan deze bronnen ontleend.
- 15 De eerste reis door Noord-Italië vond plaats in de zomer van 1875. Voor een reconstructie van de tweede reis in het voorjaar van 1877 via Italië naar Griekenland zie mijn artikel 'Oscar Wilde in Griekenland' in *Maatstaf*, jg. 33, nr. 2 (1985), pp. 17-30.
- 16 J.P. Mahaffy, *The Principles of the Art of Conversation* (Londen, 1887). Het boek draagt als opdracht 'To my silent friends'.
- 17 De term 'homosexuality' werd in Engeland naar verluidt geïntroduceerd in de in 1895 in Londen gepubliceerde Engelse vertaling van het handboek *Psychopathia sexualis* van de Duitse psychiater en seksuoloog Richard von Krafft-Ebing, oorspronkelijk verschenen in 1886.
- 18 McKenna, p. 80.
- 19 McKenna, idem. Voor de kwestieuze wijze waarop dit stukje wetgeving door de House of Lords werd aangenomen, zie H. Montgomery Hyde, *The Trials of Oscar Wilde* (New York, 1962), pp. 12-13.
- 20 Het valt niet met zekerheid te zeggen wie Wildes eerste mannelijke

seksuele partner is geweest. Ook over de datum en de omstandigheden van de eerste ontmoeting tussen Wilde en Ross bestaat geen zekerheid. Volgens de notoire fantast en Wilde-biograaf Frank Harris, die Wilde niettemin in diens laatste jaren trouwe vriendschap bewees, was het in een openbaar toilet, maar die bewering kon en kan door niets en niemand worden gestaafd. Zie hierover o.a. McKenna, p. 82 en Rupert Croft-Cooke, *The Unrecorded Life of Oscar Wilde* (Londen, 1972), p. 115.

²¹ Op het eerste gezicht zijn voor de publicatie in boekvorm vooral hoofdstukken en scènes toegevoegd, zulks op verzoek van de uitgever en met het oogmerk om het boek een in commercieel opzicht passender omvang te geven. Die aanvullingen zijn merendeels tamelijk vlak en sentimenteel van aard en missen ten enenmale de geladenheid en de scherpzinnigheid van de compacte oorspronkelijke versie. Zorgvuldige vergelijking brengt aan het licht dat Wilde de gelegenheid benutte om enkele bij nader inzien al te suggestieve passages te neutraliseren teneinde ze een minder homo-erotische strekking te geven. Het zou Wilde niet baten: het boek werd een schandaalsucces en enkele van de meer pikante scènes zouden een funeste rol spelen in de processen

die hem uiteindelijk in de gevangenis deden belanden. De vergelijking tussen de beide versies wordt overigens aanzienlijk vergemakkelijkt sinds de verschijning van deel 3 van *The Complete Works of Oscar Wilde. The Picture of Dorian Gray. The 1890 and 1891 Texts* (ed. Joseph Bristow, Oxford, 2005).

²² De beste twee biografieën van Lord Alfred Douglas zijn – in chronologische volgorde – H. Montgomery Hyde, *Lord Alfred Douglas. A Biography* (Londen, 1984) en het eerder vermelde boek van Murray, *Bosie. A Biography of Lord Alfred Douglas* (New York, 2000). De hier weergegeven biografische feiten zijn, tenzij anders vermeld, uit die bronnen afkomstig.

²³ Een uitvoerige levensbeschrijving van Queensberry, met waar mogelijk pogingen tot rehabilitatie, is te vinden in Linda Stratmann, *The Marquess of Queensberry. Wilde's Nemesis* (New Haven/Londen, 2013). De mooiste, in zijn extreme understatement meest Britse karakterisering van Queensberry is te vinden in een brief van de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken en latere premier Lord Rosebery aan koningin Victoria van 12 juni 1893: 'It is doubtless unnecessary to warn Your Majesty that that nobleman does not appear to be in complete possession of his senses on all occasions.'

(Stratmann, p. 165).

- 24 Zoals Oscar Wilde het in 'The Decay of Lying' uitdrukt: 'Life imitates Art far more than Art imitates Life.' *The Complete Works of Oscar Wilde*. deel IV (ed. Josephine M. Guy, Oxford, 2007), p. 102.
- 25 Zie over 'Bunburying' uitvoerig Norbert Kohl, *Oscar Wilde. The Works of a Conformist Rebel* (Cambridge, 1989), p. 269 e.v.
- 26 The Marquess of Queensberry (in collaboration with Percy Colson), *Oscar Wilde and the Black Douglas* (Londen, 1949), p. 69.
- 27 Voor een agressief-sportief type als Queensberry moeten de door de jonge vrouw aangevoerde en na medisch onderzoek vastgestelde gronden voor echtscheiding uitzonderlijk frustrerend zijn geweest: '[...] frigidity[,] impotency and malformation of the parts of generation' (Stratmann, p. 184).
- 28 Zo was Queensberry van plan om bij de première van *The Importance of Being Earnest* met een bos groente aan te komen en de feestelijkheden na afloop van de eerste opvoering te verstoren, een pesterij die hij al eens eerder had uitgevoerd bij de première van Lord Alfred Tennysons *The Promise of May* in 1882. Ellmann, p. 366, met correcties van Schroeder, p. 46.
- 29 The Marquess of Queensberry, p. 58. Op een soortgelijke scheldbrief van zijn vader had Lord Alfred al eens gereageerd met de volgende mededeling per telegram: 'What a funny little man you are.'
- 30 Zo beroemd is dit kruisverhoor geworden dat in de bundel van E.W. Fordham, *Notable Cross-Examinations* (Londen, 1951) de casus-Wilde ontbreekt en in het voorwoord wordt volstaan met de opmerking: 'There are, of course, on record many brilliant cross-examinations (as, for instance, that of Oscar Wilde by Sir Edward Carson) which are so well-known, [...] that they are not included here.' (p. xiv).
- 31 Ellmann, p. 428.
- 32 Jonathan Goodman (ed.), *The Oscar Wilde File* (Londen, 1988), p. 84, met het zeer gedetailleerde verslag dat *The Illustrated Police Budget* op 13 april 1895 in een speciaal supplement aan de arrestatie wijdde.
- 33 Morris & Rothman, p. 90 e.v.
- 34 De gegevens omtrent Wildes gevangenisomstandigheden zijn ontleend aan H. Montgomery Hyde, *Oscar Wilde: The Aftermath* (Londen, 1963), pp. 6 en 8-9, hierna aangeduid als Hyde/*The Aftermath*.
- 35 Deze en een eerdere brief van Wilde aan de *Daily Chronicle* over de toestand in Engelse gevangenissen zijn niet alleen in de gepubliceerde correspondentie van Wilde opgenomen, maar zijn ook in gangbare edities van Wildes verzameld werk als een aanhangsel bij *De Profundis* te vinden, zoals het geval is in

de *Complete Works of Oscar Wilde* (Londen, 2003).

36 Hyde/*The Aftermath*, p. 33 e.v.

37 Bij de aanvang van zijn straftermijn woog Oscar Wilde 86,2 kilo, vier maanden later was dat nog 'slechts' 76,2 kilo. Zie *The Aftermath*, p. 26.

38 Hyde/*The Aftermath*, p. 35 e.v.

39 Het verzoek van Wilde was een onderdeel van een uitvoerige petitie aan het Britse Home Office. De volledige tekst van de petitie, gedateerd 2 juli 1896, is te vinden in *The Aftermath*, p. 71 e.v.

40 In het hier weergegeven overzicht zijn exacte boektitels cursief vermeld. In het voorwoord tot *The Aftermath* vertelt H. Montgomery Hyde uitvoerig hoeveel moeite hij in 1954 moest doen om toegang te verkrijgen tot deze officiële archiefstukken. Uiteindelijk was het zijn positie als parlementslid die hem daartoe het beslissende instrument verschafte, hetgeen hem van een collega-parlementslid het verwijt opleverde dat hij er als auteur slechts op uit zou zijn om zijn eigen inkomen te vergroten (Hyde/*The Aftermath*, p. xvii). De hier vermelde titels en auteursnamen zijn waar mogelijk bibliografisch gecontroleerd en de lijst wijkt daarmee op vele details af van soortgelijke overzichten in andere publicaties over Oscar Wilde.

41 Niet alle publicaties die Wilde op-

gaf te willen lezen werden door de autoriteiten geschikt bevonden voor de gevangenisbibliotheek, waaraan de boeken op kosten van Wildes vrienden werden geschonken. In maart 1897 had Wilde bijvoorbeeld ook nog verzocht om een exemplaar van de jaargang 1896 van het tijdschrift *Nineteenth Century*. Wilde/Holland & Hart-Davis vermeldt wel (p. 682) dat het van de lijst werd gehaald, maar niet waarom; er stond een artikel in van Algernon West over de noodzakelijke hervorming van het Engelse gevangenisstelsel ('English Prisons', pp. 150-157). Alle ten behoeve van Wilde voor de gevangenisbibliotheek aangeschafte werken bleven daar achter toen Wilde werd vrijgelaten. Van al deze boeken is er tot dusverre slechts één opgedoken, namelijk *Imaginary Portraits* van Walter Pater. Het kwam met Wilde mee van Wandsworth naar Reading, waar het onder nummer 272 in de gevangenisbibliotheek werd opgenomen. Het exemplaar werd in 1984 in Edinburgh bij een tweedehandsboekwinkeltje aangetroffen door de historicus en Wilde-kenner professor Owen Dudley Edwards, die het later door het veilinghuis Sotheby's liet verkopen. Het bevindt zich thans in the British Library, als onderdeel van het Eccles Bequest. Voor een uitvoeriger beschrijving

van het exemplaar zie Thomas Wright, *Oscar's Books. A Journey around the Library of Oscar Wilde* (Londen, 2008), p. 249 e.v.

42 De in gothische stijl en van vier torens voorziene gevangenis van Reading, opgetrokken in de jaren 1843-1844, gold zelfs als een fraai en opvallend gebouw. *The Illustrated London News* van 17 februari 1844 noemde het 'from every side the most conspicuous building, and architecturally, by far the greatest ornament in the town'. Anthony Stokes, *Pit of Shame. The Real Ballad of Reading Gaol* (Winchester, 2007), p. 32, prijst ook het onovertroffen uitzicht vanuit het gebouw, met de rivier de Theems in de verte.

43 Op die tweede petitie, gedateerd 10 november 1896, noteerde een ambtenaar van het Home Office als commentaar: 'The prisoner's fear of mental breakdown or a decay of his literary capability is expressed in too lucid, orderly and polished a style to cause apprehension on that point.' (Hyde/*The Aftermath*, p. 84). Ook majoor Nelsons herinneringen aan de geregelde ontmoetingen met Wilde, die net als andere gevangenen recht had op een dagelijks onderhoud van maximaal een kwartier met de gevangenisdirecteur, suggereert dat Wilde in die periode zichzelf aan het hervinden was:

'Wilde certainly was the most amazing and brilliant talker I have ever met,' aldus Nelson (idem, p. 79).

44 In die door bisschop Percy aangelegde verzameling balladen en gedichten is onder meer het beroemde, in de gevangenis geschreven 'To Althea from Prison' opgenomen, van de hand van de zeventiende-eeuwse kolonel Richard Lovelace, alsook ballades als 'Robin and Makyne', 'Hardyknute', 'Brave Lord Willoughbey', 'The Wandering Jew', 'The Downfall of Charing-Cross' en 'The Lady's Fall', waarvan het metrum en de strofische opbouw in Wildes *Ballad of Reading Gaol* lijken te echoën. Zie http://books.google.nl/books?id=DooSAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (geraadpleegd op 28 december 2011).

45 Dat Wildes behoefte aan schrijven en dus aan schrijfmaterialen onmiskenbaar was, blijkt ook uit de onbedoeld komische herinneringen van een van de cipers uit Reading, in de Londense *Evening News and Evening Mail* van 1 en 2 maart 1905: 'He was no good for anything - except writing' en even later: 'He was so unlike other men. Just a bundle of brains.' Zie: Mikhaïl 2, p. 328.

46 Voor de volledige tekst van de betreffende instructies zie Hyde/*The*

- Aftermath*, p. 77 e.v.
- 47 *De Profundis* in *The Complete Works of Oscar Wilde. Volume II* (ed. Ian Small, Oxford, 2005), p. 142, hierna aangeduid als Wilde/Small. Over deze editie hierna verder.
- 48 'Impression de voyage', in *The Complete Works of Oscar Wilde. Volume I, Poems and Poems in Prose* (ed. Bobby Fong and Karl Beckson, Oxford, 2000), p. 34.
- 49 Deze vraag werd bij mijn weten voor het eerst expliciet gesteld door Rupert Croft-Cooke in zijn bespreking van Martin Fido's geïllustreerde biografie *Oscar Wilde* (zie: Rupert Croft-Cooke, 'Wilde again' in *Books and Bookmen*, jg. 19, nr. 6 (maart 1974), aflevering 222, p. 34.
- 50 Geciteerd naar de beschrijving van kavel nr. 159 uit de veilingcatalogus *English History and Literature* van Sotheby's in Londen, waar het document op 22 juli 1985 in het openbaar werd verkocht. Men moet onwillekeurig denken aan Wildes sonnet 'On the Sale of Keats's Love-Letters' uit 1885, waarin hij verontwaardigd schrijft over 'the brawlers of the auction mart', die 'bargain and bid for each poor blotted note', en hoe 'small and sickly eyes may glare and gloat' over de strikt intieme documenten van een dichter.
- 51 Wilde/Holland & Hart-Davis, p. 933.
- 52 Idem, p. 943.
- 53 Brief van 1 april 1897 aan Robert Ross (Wilde/Holland & Hart-Davis, p. 780 e.v.). De gevangenisautoriteiten gaven geen toestemming tot het meesturen van het manuscript aan Ross, maar stelden het Wilde ter hand bij zijn vertrek uit Reading op 19 mei 1897.
- 54 Voor een gedetailleerde reconstructie van Oscar Wildes sterfbed, zijn beide begrafenissen en de geschiedenis van zijn uiteindelijke grafmonument op Père-Lachaise, zie mijn opstel 'Het rusteloze graf van Oscar Wilde' in *Dodeneiland* (Amsterdam, 1992), pp. 61-86.
- 55 Zoals Douglas bijvoorbeeld deed in *Oscar Wilde. A Summing-Up* (Londen, 1940), pp. 104 en 116.
- 56 Van de vernietigingstheorie bracht Alfred Douglas zelf uiteenlopende, soms onderling tegenstrijdige versies in omloop. Het hem toegezonden exemplaar zou bijvoorbeeld verbrand zijn (aldus in een brief van 9 maart 1912 aan Robert Ross, zie: H. Montgomery Hyde, *Lord Alfred Douglas*, p. 183) of in de rivier de Marne gegooid (zie: *The Autobiography of Lord Alfred Douglas* uit 1929, p. 135). In diezelfde autobiografie beweert Douglas overigens op p. 35 dat hij *De Profundis* helemaal nooit ontvangen had. De protesten van Douglas doen denken aan de debiteur van een leenschuld die aanvoert: 'In de

eerste plaats heb ik het bedrag nooit ontvangen, in de tweede plaats had ik het niet geleend maar cadeau gekregen, en in de derde plaats heb ik het allang terugbetaald.'

57 Over de doodsoorzaak van Oscar Wilde, die dus slechts 46 jaar oud werd, is veel gespeculeerd. Richard Ellmann hield het in zijn biografie op syfilis (Ellmann, p. 88), maar daar staan gezaghebbende andere interpretaties tegenover. Zie voor een compact overzicht daarvan de ingezonden brief van Charles Elliott in de *New York Times* van 20 maart 1988 (<http://www.ny-times.com/1988/03/20/books/what-killed-oscar-wilde-315488.html?pagewanted=all&src=pm>, geraadpleegd op 9 januari 2012). Wat in elk geval vaststaat is dat hij uiteindelijk bezweek aan hersenvliesontsteking als gevolg van ettervorming in zijn rechter gehoorang, iets waar hij al enkele jaren last van had. Het laatste medisch rapport van de behandelende geneesheren, gedateerd 27 november 1900, is te vinden onder nr. 628 in de catalogus van Sotheby's in Londen voor de veiling van 29 en 30 juni 1982.

58 Over de hoop op herleving van zijn creatieve schrijverschap ten tijde van zijn vrijlating uit de gevangenis zie mijn opstel 'Een valse dageraad. Oscar Wilde vóór en na 20

mei 1897' in *Appels en peren. Lof van de vergelijking* (Amsterdam, 2013), p. 90 e.v.

59 De fragmenten verschenen in Duitse vertaling in januari/februari 1905 in *Die Neue Rundschau* en vervolgens in boekvorm onder de titel *Aufzeichnungen und Briefe aus dem Zuchthause in Reading* (Berlijn, 1905).

60 Op het eerste gezicht is dit een tamelijk vreemde plek voor een dergelijke boekbespreking. Er komt immers niet één automobiel voor in *De Profundis*, en er worden nauwelijks reizen in het boek gemaakt. Een Douglas-biograaf maakt zich ervan af met de onbedoeld komische speculatie dat de recensent vermoedelijk voor deze bespreking was gevraagd 'because he was a well-known driver and car enthusiast' (Murray, p. 136). Een plausibeler verklaring schuilt in het gegeven dat de redactie over het tijdschrift, dat verscheen tussen januari 1905 en maart 1906, werd gevoerd door Frank Harris (1856-1931), die vooral in de laatste jaren van Oscar Wildes leven nauw met hem bevriend was. Zie ook Philippa Pullar, *Frank Harris* (Londen, 1975), p. 228 e.v.

61 Hyde/*The Aftermath*, Appendix D, p. 208 e.v.

62 Wilde/Small, Appendix 3, p. 315.

63 Arthur Ransome, *Oscar Wilde. A Critical Study* (Londen, 1912).

- 64 Ransome, p. 157. Ook elders in het boek is op en tussen de regels het nodige aan verwijten in de richting van Alfred Douglas te vinden als het gaat om 'his friend's share in his disaster'.
- 65 George Bernard Shaw sprak in dit verband over *De Profundis* als 'a torpedo launched at [Douglas] and timed to explode after [Wildes] death' (Mikhail 2, p. 409). Afgezien van het feit dat Shaw abusievelijk meent dat torpedo's met een tijdmechanisme zijn uitgerust, geeft de metafoor van een explosie wel goed weer wat er zich in die april-dagen van het jaar 1913 ten overstaan van Justice Darling in de King's Bench Division van de High Court in Londen afspeelde. Voor een compacte beschrijving van de aanloop tot en het verloop van de zaak 'Douglas v Ransome and the Times Book Club' zie: H. Montgomery Hyde, *Lord Alfred Douglas* (Londen, 1984), p. 181 e.v.
- 66 In latere edities was Ransome zo sportief om de toespelingen op Douglas te schrappen.
- 67 Was dit smaadproces van Douglas al een soort 're-enactment' van Wildes onbezonnen smaadproces tegen Bosies vader, in 1923 herhaalde de geschiedenis zich in zoverre opnieuw dat Douglas vijf maanden in de gevangenis van Wormwood Scrubs doorbracht wegens belediging van Winston Churchill. In de gevangenis schreef hij een reeks sonnetten, die nog in het jaar van zijn vrijlating verscheen onder de in zijn spiegelbeeldigheid betekenisvolle titel *In Excelsis* (Londen, 1924).
- 68 Brief van begin november 1912, geciteerd in H. Montgomery Hyde, *Lord Alfred Douglas* (Londen, 1984), p. 184.
- 69 De oudste zoon, Cyril, die sinds 1897 eveneens de familienaam Holland droeg, was in de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog gesneuveld.
- 70 Douglas kon dit afleiden uit de beschrijving van kavel nr. 38 in de veilingcatalogus van Dulau & Co in Londen, getiteld *A Collection of Original Manuscripts, Letters & Books of Oscar Wilde Including His Letters Written to Robert Ross From Reading Gaol [...]*.
- 71 Zie o.a. Lord Alfred Douglas, *A Summing-Up* (Londen, 1940), pp. 118-119, waaruit blijkt dat Douglas aan het eind van zijn leven, meer dan veertig jaar na de oorspronkelijke gebeurtenissen, hierover nog net zo verontwaardigd is: 'It will probably not occur to anyone in authority till I have been dead twenty years that a great injustice has been done to me.'
- 72 De uitgave (Londen, 1949) verscheen bij Methuen, dezelfde uitgever bij wie ruim veertig jaar tevoren ook het veertiendelige

- verzameld werk was uitgekomen.
- 73 Vyvyan Holland verstout zich in zijn inleiding tot de uitgave van 1949 wel allerlei observaties over de staat van het originele manuscript ('[...] he never revised the finished document, and it is therefore remarkable that it should flow so smoothly; the original manuscript contains scarcely any alterations', Introduction, p. 7). Het is zeer de vraag of Holland op dat moment het manuscript ooit in zijn geheel had gezien. Ook meent Holland abusievelijk dat het manuscript niet voor vijftig, maar voor zestig jaar lang is weggeborgen (idem, p. 9).
- 74 Holland maakt ook nog melding van gepirateerde Engelstalige edities van *De Profundis*, onder andere een die in Amerika was gesig-na-leerd en vermoedelijk berustte op een hervertaling in het Engels van een Spaanse vertaling op basis van de Duitse editie (Introduction, p. 11).
- 75 H. Montgomery Hyde, 'The "De Profundis" Affair' in *The Sunday Times* van 3 januari 1960, p. 23.
- 76 Philip Ziegler, *Rupert Hart-Davis. Man of Letters* (Londen, 2004), p. 174 e.v.
- 77 *The Letters of Oscar Wilde*, (ed. Rupert Hart-Davis, Londen, 1962).
- 78 Dit is de eerder als 'Wilde/Holland & Hart-Davis' aangeduide editie, die verdeeld over 1270 bladzijden
- nog weer 300 brieven meer telt dan de 1962-editie van *The Letters*.
- 79 Wilde/Small, p. 31.
- 80 Idem, p. 3.
- 81 Idem, p. 24.
- 82 De Duitse Oscar Wilde-specialist Horst Schroeder, die ook Richard Ellmanns biografie van gedetailleerd commentaar en honderden correcties voorzag, laat ook weinig heel van de *De Profundis*-editie van Ian Small. Hoewel hij langs een heel andere weg tot zijn conclusie komt, kan ik het volledig met hem eens zijn 'that neither Vyvyan Holland's edition of 1949 nor any other edition [...] is suitable as a base-text for a definitive edition of *De Profundis* and that the only thing that, in the last analysis, really matters is Wilde's manuscript'. Zie <http://horst-schroeder.com/deprofundis.htm> (geraadpleegd op 14 februari 2015).
- 83 Zie de brief van 1 april 1897 met gedetailleerde instructies aan Robert Ross in Wilde/Holland & Hart-Davis, p. 78o. Op 2 april legde majoor Nelson aan de Prison Commission het verzoek voor of de brief inderdaad aldus aan Ross verzonden mocht worden. Dat verzoek werd op 6 april afgewezen, met vermelding dat het manuscript bij zijn vrijlating aan Wilde ter hand mocht worden gesteld, hetgeen gebeurde.
- 84 Dit hybride karakter brengt de En-

- gelse literatuurwetenschapper Rivkah Zim ertoe om het auteurschap van *De Profundis* in drie personae te splitsen: de gevangene, 'de protagonist van het narratieve verleden' en de 'auctoriale persona'. Hoewel deze indeling op zich te beargumenteren valt, wordt niet duidelijk welke analytische oogstermee kan worden binnengehaald. Zie Rivkah Zim, *The Consolations of Writing. Literary Strategies of Resistance from Boethius to Primo Levi* (Princeton, 2014), pp. 147-148.
- ⁸⁵ Paginaverwijzingen steeds naar Wilde/Small.
- ⁸⁶ Regenia Gagnier spreekt in dit verband van 'a grandeur and authority of statement, frequently in the form of spectacular fantasies and largely in response to the monotony of prison life and the size of the bureaucracy' als een verschijnsel dat bij meer schrijvers in eenzame opsluiting te vinden valt. Zie haar artikel: 'De Profundis as Epistola: in Carcere et Vinculis: A Materialist Reading of Oscar Wilde's *Autobiography*' in *Criticism*, jg. XXVI, nr. 4 (najaar 1984), pp. 345-354, in het bijzonder pp. 349-350. De geciteerde passage is overigens ook woordelijk zo te vinden in Gagniers *Idylls of the Marketplace. Oscar Wilde and the Victorian Public* (Stanford, 1986), p. 193.
- ⁸⁷ Wildes houding ten opzichte van godsdienstoefeningen wordt mooi geïllustreerd door een opmerking van de cipier Thomas Martin, opgenomen als hoofdstuk xvii in Robert Harborough Sherard, *The Life of Oscar Wilde* (Londen, 1906), die zich herinnert: 'In Church the Poet seemed to suffer from *ennui*.' (p. 390).
- ⁸⁸ *De Profundis*, pp. 112-123. In dit deel van *De Profundis* wemelt het van de Bijbelcitaten, vooral uit het Nieuwe Testament, dat Wilde in de gevangenis in het Grieks placht te lezen en herlezen. De verwijzingen worden door Small telkens geïdentificeerd. Ook wanneer Wilde niet woordelijk uit de Bijbel citeert, zo merkt Small op diverse plaatsen terecht op, hebben sommige van zijn formuleringen een 'biblical ring'.
- ⁸⁹ Zie voor een analyse van deze 'dialogiserende' stijl van *De Profundis* ook het geciteerde artikel van Regenia Gagnier, in het bijzonder p. 345 voor het manipulatieve gebruik van 'imagined responses'.
- ⁹⁰ Oscar Wilde, *De Profundis. A Facsimile* (Londen, 2000), p. 14.
- ⁹¹ Kijkend naar Wildes gepubliceerde en opgevoerde werk uit de periode 1891-1895 is het bijvoorbeeld evident onjuist dat Wilde, zoals hij beweert, in de jaren van zijn omgang met Douglas door die laatste ernstig in zijn productiviteit als schrijver gehinderd zou zijn. En wat kon Douglas tijdens Wildes gevangen-

schap vanuit Frankrijk en Italië effectief uitrichten, ook gezien de zeer beperkende regels in de gevangenis voor het mogen ontvangen van brieven? Daarbij had hij zijn temperament noch zijn reputatie mee. Toen hij zich bijvoorbeeld vanuit Frankrijk bij het Britse Home Office in een woedende brief beklaagde over het feit dat een Franse journalist Wilde in de gevangenis van Wandsworth had kunnen observeren en daarover op 31 juli 1895 had gepubliceerd in *L'Écho de Paris* (o.a. over de geelachtige bleekheid van zijn gezicht en zijn zo goed als kaalgeschoren hoofd), werd die brief ten behoeve van de minister voorzien van het ambtelijk advies: 'Nothing this man says seems to require any attention' (Hyde/*The Aftermath*, p. 20).

- 92 Een van de geestelijken die Wilde tijdens zijn gevangenschap in Reading terzijde stonden, Rev. Martin Friend, heeft een herinnering aan de gevangene nagelaten die dit oordeel ondersteunt: 'There is no doubt that he wrote for effect, but at the same time I should say from my acquaintance with him that the spiritual side of his nature was thoroughly real. He was certainly not an atheist, though he never when I knew him came within reasonable distance of anything that could be described as orthodox religion'

(Mikhail 2, p. 325).

- 93 Zie ook de in noot 43 vermelde petitie, waarvan het Home Office de stijl te gepolijst vond om overtuigd te raken van de noodzaak tot vervroegde vrijlating.
- 94 Een uitstekend boek over Oscar Wilde dat deze waarneming als premisse neemt, is *The Paradox of Oscar Wilde* van George Woodcock (Londen, 1949). Hoewel Woodcock de volledige tekst van *De Profundis* nog niet kende, is zijn analyse van Wildes leven en schrijverschap als een vat vol *schijnbare* tegenstellingen nog altijd deugdelijk. Gagnier (p. 341 e.v.) doet in haar artikel voor *De Profundis* hetzelfde met de tegenstelling tussen 'romance' en 'realism'.
- 95 Mikhail 2, p. 473.

HOOFDSTUK V

- 1 Voor biografische bijzonderheden met betrekking tot Haushofer baseer ik mij, tenzij anders vermeld, op (in chronologische volgorde van publicatie) Rainer Hildebrandt, *Wir sind die Letzten. Aus dem Leben des Widerstandskämpfers Albrecht Haushofer und seiner Freunde* (Neuwied/Berlin, 1949), hierna aangeduid als 'Hildebrandt', het artikel van Walter Stubbe, 'In Memoriam Albrecht Haushofer' in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* (8) nr. 3 (juli 1960), pp. 236-256, Ur-

- sula Laack-Michel, *Albrecht Haushofer und der Nationalsozialismus* (Stuttgart, 1974), hierna aangeduid als 'Laack-Michel', alsmede het beknopte biografische nawoord van dezelfde auteur in Albrecht Haushofer, *Moabiter Sonette* (Ebenhausen bei München, 2005) en Ernst Haiger, Amelie Ihering & Carl Friedrich von Weizsäcker, *Albrecht Haushofer* (München, 2002), hierna aangeduid als 'Haiger e.a.'
- 2 'Sippenhaft' (letterlijk: familiegevangenschap) wil zeggen dat er geen zelfstandige verdenking tegen iemand bestond, maar dat hij/zij werd gearresteerd in verband met hetgeen waarvan men een familielid – 'Sippe', in dit geval een broer – beschuldigde.
 - 3 Over dr. Roland Freisler en het Volksgerechtshof zie mijn beschouwing 'De schaal van Cleveringa' in *Appels en peren. Lof van de vergelijking* (Amsterdam, 2013), p. 33 e.v. en de daarbij vermelde bronnen.
 - 4 Het verslag van Kosney over zijn mislukte executie is te vinden in Eric H. Boehm (ed.), *We Survived* (New Haven, 1949), p. 35 e.v.
 - 5 Het oorspronkelijk uit 1879 daterende, maar in verval verkerende Universum Landes-Ausstellungspark (ULAP), gelegen naast de celengevangenis aan de Lehrter Strasse, was ook ten tijde van de Spartakistenopstand in 1919 al als executieplaats gebruikt.
 - 6 Johannes Tuchel, '... und ihrer allertete der Strick. Das Zellengefängnis Lehrter Strasse 3 nach dem 20. Juli 1944' (Berlijn, 2014), p. 258.
 - 7 De Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG) is het Duitse equivalent van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Voor een verwijzing naar Stawizki's rol in de DFG, zie Ernst Klee, 'Deutsches Blut und leere Aktendeckel. Die Deutsche Forschungsgemeinschaft feiert 80. Geburtstag – und schön ihre Geschichte' in *Die Zeit* van 12 oktober 2000, nr. 42/2000. Zie http://www.zeit.de/2000/42/Deutsches_Blut_und_leere_Aktendeckel/seite-5 (geraadpleegd op 2 december 2012). Stawizki zou tijdens de oorlog als hoofd van de Gestapo in de stad Lemberg betrokken zijn geweest bij de moord op circa 160.000 Joden.
 - 8 Laack-Michel vermeldt wonderlijk genoeg dat het om twaalf vellen papier gaat, maar uit de facsimilereproducties van de originelen in Ernst Haiger e.a., waarop de bloedsporen nog te zien zijn, blijkt duidelijk dat zij zich vergist. In zijn nawoord bij de tweetalige Amerikaanse editie met vertalingen van M.D. Herter Norton (*Moabit Sonnets*, New York, 1978) vermeldt Arvid Brodersen dat het lijk van Albrecht Haushofer voorover op de buik lag, en dat de rechterhand van

de dichter in zijn jas stak en daar de manuscriptvellen omklemde.

- 9 Het ging om officieren van een mobiele ondervragingseenheid (Mobile Interrogation Unit) van het Amerikaanse leger, die uit de aard van hun werk Duits beheersten. De namen van alle betrokken initiatiefnemers staan in het colofon van deze nu zeer zeldzame editio princeps vermeld.
- 10 Het geschrapte sonnet is nr. XLIX, getiteld 'Bombenregen', dat vanuit de gevangenis de hel van de geallieerde bombardementen op Berlijn beschrijft.
- 11 In Duitsland bijvoorbeeld door Axel Use in *Die Zeit* nr. 29 van 5 september 1946 (p. 5). Voor een uitvoeriger overzicht, zie Ursula Heukenkamp (ed.), *Unterm Notdach. Nachkriegsliteratur in Berlin 1945-1949* (Berlijn, 1996), p. 287 e.v. en de aldaar genoemde bronnen. Voor vroege respons in Amerika, zie onder andere John C. Blankenagel, 'Albrecht Haushofer's Moabiter Sonette' in *The German Quarterly*, jg. 20, nr. 3 (mei 1947), pp. 189-194 en Felix Martin Wassermann, 'Ein Denkmal des ewigen Deutschlands: Albrecht Haushofers "Moabiter Sonette"' in *Monatshefte für Deutschen Unterricht, Deutsche Sprache und Literatur. Official Organ of the German Section of the Modern Language Association of the Central West and South*, jg. 40, nr. 6 (oktober 1948), pp. 305-313.
- 12 De gehele passage uit de brief van 8 oktober 1933 luidt als volgt: 'Die gesamte Judenfrage ist ja furchtbar schwer; ich war von Kattowitz aus in Bendzin und Sosnowiec – reine Ostjudenstädte – und habe wahrlich eine Weile genug vom auserwählten Volk. Natürlich sind sie ein Fremdkörper, der nur in ausgewählten Exemplaren verdaut werden kann...' (Laack-Michel, p. 317).
- 13 'DIE MÜCKE' // Ein leisestes Gesurr.
Auf meine Hand / Sinkt flügel-schwirrend eine Mücke nieder, / Ein Hauch von einem Leib, sechs zarte Glieder – / Wo kam sie her aus winterlichem Land? // Ein Rüssel – Schlag ich zu? Missgönn ich ihr / Den Tropfen Blut, der solches Wesen nährt? / Den leichten Schmerz, den mir der Stich gewährt? / Sie handelt, wie sie muss. Bin ich ein Tier? // So stich nur zu, Du kleine Flügelseele, / Solang mein Blutgefäß Dich nähren mag, / Solang Du sorgst um Deinen kurzen Tag! // Stich zu, dass es Dir nicht an Kräften fehle! / Wir sind ja beide, Mensch wie Mücke, nichts / Als kleine Schatten eines grossen Lichts. (Vertalingen, ook hierna, door mij, MA. Tenzij anders aangegeven eerder verschenen in *Nexus*, jg. 2009, nr. 53, pp. 94-109).
- 14 'SCHULD' // Ich trage leicht an dem,

was das Gericht / Mir Schuld be-
nennen wird: an Plan und Sorgen.
/ Verbrecher wär ich, hätte ich für
das Morgen / Des Volkes nicht ge-
plant aus eigener Pflicht. // Doch
schuldig bin ich. Anders als ihr
denkt! / Ich musste früher meine
Pflicht erkennen, / Ich musste
schärfer Unheil Unheil nennen, /
Mein Urteil hab ich viel zu lang
gelenkt... // Ich klage mich in mei-
nem Herzen an: / Ich habe mein
Gewissen lang betrogen, / Ich hab
mich selbst und Andere belogen –
// Ich kannte früh des Jammers
ganze Bahn. / Ich hab gewarnt –
nicht hart genug und klar! / Und
heute weiss ich, was ich schuldig
war. (Vertaling niet eerder versche-
nen.)

15 Dominique Laure Miermont, *Anne-
marie Schwarzenbach ou le mal
d'Europe* (Parijs, 2004), p. 51 e.v.

16 Er was wel een oudoom van Al-
brecht Haushofer, net als zijn vader
Karl geheten (1839-1895), die in
1892, drie jaar voor zijn dood, in de
adelstand was verheven en aldus
het 'von' aan zijn achternaam had
toegevoegd. Zie P. Pierik. *Karl
Haushofer en het nationaal-social-
isme* (Soesterberg, 2006), p. 50.
Misschien haalt de biografie van
Annemarie Schwarzenbach die
twee Karl Haushofers door elkaar.
Laack-Michel (p. 9) plaatst de ver-
heffing in de adelstand van deze
oudoom overigens in 1891 en be-

noemt de persoonlijke adeltitel
als 'Ritter des Königlichen Ver-
dienstordens der bayrischen Kro-
ne'.

17 In een brief aan zijn vader van 26
oktober 1929 (Laack-Michel,
p. 289).

18 Laack-Michel, p. 17.

19 Pierik, p. 58. Voor een compacte
samenvatting van Haushofers
politieke ideeën, zie hoofdstuk v,
getiteld 'The Nazi Distortion', in
Robert D. Kaplan, *The Revenge of
Geography* (New York, 2012),
pp. 79-88.

20 Over het verband tussen het
'Lebensraum'-concept en het
'völkisch' antisemitisme in de Hit-
leriaanse ideologie, zie zeer over-
zichtelijk Frits Boterman, *Moderne
geschiedenis van Duitsland. 1800
tot heden* (Amsterdam, 2005),
pp. 283-284.

21 Loe de Jong noemde de geopolitiek
van Karl Haushofer 'een nieuw mo-
dieus vak' (*Het Koninkrijk der Ne-
derlanden in de Tweede Wereldoor-
log*, (Deel 5.1, p. 23). Dat was het in
de beginjaren van de twintigste
eeuw zeker, maar dat zegt niets,
want dat gold bijvoorbeeld ook
voor de sociologie. Ivo Schöffer, in
*Het nationaal-socialistisch beeld
van de geschiedenis der Nederlan-
den. Een historiografische en biblio-
grafische studie* (Utrecht, 1978'),
pp. 22-23, heeft een scherpzinniger
adjectief; hij noemt de geopolitiek

- ‘aprioristisch’, waarmee hij – geheel juist – doelt op het feit dat deze tak van wetenschap zich op zijn minst leent voor hantering van vooropgezette doelen, en dat de geopolitiek daarmee elk politiek handelen van een zogenaamd passende verklaring en zelfs legitimatie kan voorzien. Zie voor een uitvoerige analyse van en literatuuropgave over de geopolitiek Pierik, p. 266 e.v.
- 22 In Volker Ullrich, *Adolf Hitler. Biografie: opkomst* (Amsterdam, 2014), p. 163 heet het dat Hess vluchtte naar ‘het huis van een vriend van zijn vader’, maar dat berust op een vertaalfout. In het origineel *Adolf Hitler. Biographie. Band 1. Die Jahre des Aufstiegs* (Frankfurt, 2013, p. 179) staat ‘der Wohnung seines väterlichen Freundes’. Althans, dat had er moeten staan; er staat ‘väterlichen Freundes’, kennelijk een zetfout.
- 23 Peter Padfield, *Hess, Hitler & Churchill, The Real Turning Point of the Second World War – A Secret History* (Londen, 2013), p. 29.
- 24 Dat Rudolf Hess deze overtuigingen ook toen al was toegeedaan, blijkt uit een brief aan zijn ouders uit 1920, geciteerd door Ullrich, p. 116.
- 25 Albrecht Haushofer, *Pass-Staaten in den Alpen* (Berlijn, 1928).
- 26 Penck (1858-1945) was niet alleen eredoctor van diverse buitenlandse universiteiten en lid van vele wetenschappelijke academies, er werden ook enkele gletsjers naar hem vernoemd, en als blijk van zijn internationale verdiensten als geograaf en geomorpholoog is er met de Mons Penck zelfs een berg op de maan die zijn naam draagt. Helaas werden sommige van zijn theorieën op het gebied van de ‘Volks- und Kulturbodenforschung’ door de nazi’s voor hun machtspolitiek misbruikt.
- 27 Karakteristieke beschrijvingen van Haushofers dienstwoning zijn onder meer te vinden in het boekje *In Memoriam Albrecht Haushofer* uit de pen van Carl Friedrich von Weizsäcker (ed. Rolf Italiaander, Hamburg, 1948), p. 18 en bij Hildebrandt, pp. 21-22.
- 28 Brief van Albrecht Haushofer aan zijn moeder van 26 oktober 1929 (Laack-Michel, p. 289). Haiger e.a. (p. 74) vermeldt dat Albrecht Haushofer wel als homoseksueel werd beschouwd, maar of hij dat inderdaad was en wat dat gegeven dan verder moet betekenen, blijft onduidelijk.
- 29 Brief van 25 februari 1930 (Laack-Michel, p. 293).
- 30 Voor de tekst van deze wet van 7 april 1933, zie <http://www.documentarchiv.de/ns/beamtenGes.html> (geraadpleegd op 27 december 2012).
- 31 De pijnlijke waarheid is dat de va-

cature aan de Deutsche Hochschule für Politik (DHfP) waarin Albrecht Haushofer als docent werd benoemd, slechts was ontstaan omdat zijn voorganger Adolf Grabowsky wegens zijn Joodse afkomst daaruit ontslagen was. Zie Haiger e.a., p. 48, waar zelfs wordt vermeld dat Grabowsky Haushofer persoonlijk als zijn opvolger aanbeval. Grabowsky week in 1934 uit naar Zwitserland, waar hij zijn academische loopbaan tot na de oorlog aan de universiteit van Basel voortzette.

32 Brieven van 7-8 mei en 26 mei 1933 aan zijn moeder (Laack-Michel, p. 306-308).

33 Brief van 22 juni 1933 (Laack-Michel, p. 309).

34 Voor de brief aan zijn ouders van 22 of 23 juni 1933, zie Laack-Michel, p. 311. De passage uit de brief aan Hess is daar ook te vinden, p. 316.

35 De Dienststelle Ribbentrop, ook wel 'Büro Ribbentrop' genoemd, was een naar de latere nationaalsozialistische ambassadeur te Londen (1935-1938) en minister van Buitenlandse Zaken (1938-1945) Joachim von Ribbentrop vernoemde stafafdeling op het ministerie van Buitenlandse Zaken, aanvankelijk onder de politieke verantwoordelijkheid van rijksminister Hess. De merendeels jongere en minder ervaren medewerkers er

van, buiten de rangen van het departement gerekruteerd en uiteindelijk zo'n 150 in getal, stonden dus in ambtelijke concurrentie met de oude garde van carrière-diplomaten. Zie Eckart Conze, Norbert Frei, Peter Hayes & Moshe Zimmermann, *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im dritten Reich und in der Bundesrepublik* (München, 2010), p. 94 e.v. en Haiger e.a., p. 63.

36 Over de publicatie- en opvoeringsgeschiedenis van deze toneelwerken, zie Haiger, p. 100 e.v. Zij zijn opgenomen in het eerste deel van een uitgave van de verzamelde werken: Albrecht Haushofer, *Gesammelte Werke*, ed. Hans-Edwin Friedrich & Wilhelm Haefs, Teil I: Dramen I (Frankfurt, 2014).

37 Pierik, p. 73. Als partijlid droeg Bruckmann nummer 91, zijn echtgenote – van oorsprong een Roemeense prinses – nummer 92. Bij zijn overlijden in 1941 kreeg Bruckmann als dank voor de vele aan Hitler bewezen diensten een staatsbegrafenis. Zijn opmerkelijkste inschattingsfout als uitgever was dat hij het manuscript van *Mein Kampf* op commerciële (!) gronden afwees. Zie http://www.150-jahre-bruckmann.de/special4_dunkleZeit.html (geraadpleegd op 27 december 2012).

38 Brief van 25 februari 1930 (Laack-Michel, p. 293).

- 39 Brief van 21 juli 1933 (Laack-Michel, p. 312). Met 'die Sache' doelt Haushofer op zijn benoeming aan de Hochschule für Politik.
- 40 Brief van 29 augustus 1940 (Laack-Michel, p. 351).
- 41 Brief van 20 april 1937 (Laack-Michel, p. 328).
- 42 Brief aan zijn moeder van 16 november 1938 (Laack-Michel, p. 335).
- 43 Haiger e.a., p. 55.
- 44 Hildebrandt, p. 7.
- 45 Brief van 13 december 1939 (Laack-Michel, p. 347).
- 46 Brief van 2 oktober 1940 (Laack-Michel, p. 357).
- 47 De archieven van de Duitsch-Nederlandsche Kultuurgemeenschap bevinden zich bij het NIOD te Amsterdam. Op <http://www.archieven.nl/nl/zoeken?miview=inv2&mi vast=o&mizig=210&miadt=298&mi code=175> (geraadpleegd op 27 december 2012) wordt het doel van de organisatie zeer neutraal als volgt omschreven: 'Doel was het culturele leven en de culturele samenwerking tussen Nederland en Duitsland te bevorderen.' Mijn samenvattende omschrijving lijkt me historisch correcter te zijn.
- 48 Zie voor een fotografische impressie van de opening http://www.haagsebeeldbank.nl/beeldbank/indeling/detail/form/advanced?q_searchfield=Schuon (geraadpleegd op 27 december 2012).
- 49 *Het Vaderland* van 13 maart 1941 (avondeditie), p. 3. Op diezelfde datum werden op de Waalsdorpervlakte achttien Nederlandse verzetsstrijders door de Duitsers geëxecuteerd. Zie daarover nader hoofdstuk vi.
- 50 Onder meer in *De Courant/Nieuws van den Dag*, in *Het Laatste Nieuws* en in *De Residentiebode*, alle gedateerd 20 maart 1941. Zie www.kranten.kb.nl.
- 51 Voor de volledige tekst van deze rede zie: http://www.geheugenvannederland.nl/?/zoom/index/&language=nl&i=http%3A%2F%2Fresolver.kb.nl%2Fresolve%3Furn%3Durn%3Agnv%3AEVDOo2%3ANIODo5_5186%26count%3D34 (geraadpleegd op 27 december 2012).
- 52 Zie bijvoorbeeld het persoverzicht in de *Leeuwarder Courant* van 24 maart 1941, tweede blad, op www.kranten.kb.nl.
- 53 Brief aan zijn ouders van 15 maart 1941 (Haiger, p. 73, waar ook een foto te vinden is van Haushofer in Pulchri met aanwijsstok bij een grote landkaart van Zuid-Europa).
- 54 Analyses zijn onder meer te vinden in Laack-Michel, p. 214 e.v., in James Douglas-Hamilton, *Motive for a Mission. The Story behind Hess's Flight to Britain* (Londen, 1971) en in Padfield, in het bijzonder pp. 197-201, 216, 228-230 en in het samenvattende hoofdstuk 18. Volgens de adjudant van Rudolf Hess, Karl-Heinz Pintsch, was Hit-

ler volledig op de hoogte geweest van deze poging om de oorlog met Engeland te staken (zie <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/neues-dokument-hitler-war-womoeglich-in-hess-flug-eingeweiht-a-765508.html>, geraadpleegd op 27 december 2012). Hitlers instemming met de missie zou mede in verband te zien zijn met diens plannen voor de invasie van de Sovjet-Unie ('Operatie Barbarossa'), waarvan op 30 april 1941 de planning reeds was vastgesteld. De gezaghebbende Hitler-biograaf Kershaw houdt het erop dat Hess zonder medeweten van Hitler handelde, maar in de stellige, zij het verwarde overtuiging dat zijn daden in lijn waren met de wensen van de Führer. Zie Ian Kershaw, *Hitler 1889-1936: Hubris* (Londen, 2008), p. 617. Padfield toont – bij gebreke aan de belangrijkste primaire bronnen – met veel 'circumstantial evidence' aan dat Hess een gedetailleerd concept voor een Duits-Engels vredesakkoord bij zich droeg, in de verwachting daarover met anti-Churchillkringen in het Britse politieke establishment te kunnen onderhandelen.

⁵⁵ Zie Padfield, p. 179 en <http://arcrc.com/archives/74-hess> (geraadpleegd op 27 december 2012). Sinds december 1940 had Hess driemaal eerder geprobeerd de missie naar Engeland te volbren-

gen, pogingen die onder meer door slechte weersomstandigheden waren mislukt. De hertog van Hamilton, net als Albrecht Haushofer geboren in 1903, had bij gelegenheid van de Olympische Spelen in Berlijn van 1936 al persoonlijke contacten met Haushofer en zijn kring aangeknoopt, contacten die in de jaren daarna zorgvuldig onderhouden waren (zie Padfield, p. 42 e.v.).

⁵⁶ De missie van Hess heeft op geen enkel moment enige kans van slagen gehad. Volgens Padfield waren de verwachtingen waarmee Hess zijn solotocht naar Engeland ondernam gemanipuleerd door de Britse geheime dienst, en had na zijn landing noch Churchill noch Hitler er belang bij om Hess als een serieuze onderhandelaar voor te stellen. Churchill zou er zelfs alles aan gedaan hebben om de sporen van Hess' intenties uit te wissen. Hess bracht de rest van de oorlogsjaren in Britse krijgsgevangenschap door en na zijn veroordeling in Neurenberg de rest van zijn leven in de Berlijnse Spandau-gevangenis.

⁵⁷ Brief van 7 juli 1941 (Laack-Michel, p. 360).

⁵⁸ Laack-Michel, p. 239.

⁵⁹ Haiger e.a., p. 85. Padfield, pp. 139-140. Volgens Hildebrandt (pp. 76-77) vonden reeds in de herfst van 1940 bij en met Haushofer geheime

gesprekken plaats over plannen voor een aanslag.

- 60 Zie over de samenzwering van 20 juli 1944 en de rol van Haushofer daarbij onder andere Klemens von Klemperer, *German Resistance against Hitler. The Search for Allies Abroad, 1938-1945* (Oxford, 1992), in het bijzonder p. 35 e.v., en – nog gedetailleerder – Peter Hoffmann, *The History of the German Resistance 1933-1945* (Montreal, 1996), p. 205 e.v.
- 61 Voor uitvoerige beschrijvingen van de activiteiten van deze verschillende verzetshaarden, zie Von Klemperer. Vanaf de eerste aanslag in november 1921 tot aan zijn zelfmoord op 30 april 1945 zijn er in totaal 42 uitgewerkte pogingen gedaan om Hitler van het leven te beroven. Keer op keer mislukte dat. Haushofer meende dat Hitler over een dierlijk instinct beschikte om gevaar te bespeuren. Tegenover Hildebrandt zou hij hebben gezegd: 'Würde morgen ein Attentäter am hinteren Ausgang der Reichskanzlei stehen, und er hätte die letzten vierzehn Tage nur diesen Ausgang gewählt, dann wird er morgen durch den vorderen Ausgang gehen.' (Hildebrandt, p. 17).
- 62 Bij Hildebrandt valt uitvoerig te lezen hoe Haushofer bij sommige van die contacten ook zijn studenten inzette, bijvoorbeeld voor het doorgeven van berichten of het afleveren van brieven. Dat geldt in het bijzonder voor Horst Heilmann (p. 140 e.v.) en voor Hildebrandt zelf.
- 63 Laack-Michel, p. 257. Stubbe, p. 245.
- 64 Het onvoltooide manuscript verscheen, voorzien van een inleiding door zijn broer Heinz, na de oorlog alsnog in druk (Heidelberg, 1951). Voor een inhoudelijke beschrijving van de opzet van het boek, zie Laack-Michel, p. 35 e.v.
- 65 Een naaste medewerkster van Haushofer uit de laatste oorlogsjaren, Irmgard Schnuhr, had naar eigen zeggen van Hitler persoonlijk de opdracht gekregen om maandelijks te berichten over de bezigheden van haar baas. Die berichten stelde ze echter op in goed overleg met Haushofer zelf (Laack-Michel, p. 256).
- 66 Voor de geschiedenis van de Hartshimmelfhof, zie de door Heinz Haushofer samen met Adolf Roth samengestelde brochure *Der Haushof und die Haushofer* (München, 1939). De illustraties en plattegronden daarin geven een goed beeld van dit boerenfamiliehuis. Voor het hartverscheurende lot van Anna Zahler tijdens én na de oorlog als gevolg van haar hulp aan de op de vlucht zijnde Haushofer, zie Alois Schwarzmüller op http://members.gaponline.de/alois.schwarzmueller/ns_zeit_1944_

- haushofer_zahler/haushofer_zahler_o2_zahler.htm (geraadpleegd op 1 januari 2013). Zo kreeg zij een halfjaar na de oorlog nog een boete van 80 Reichsmark en vijf weken gevangenisstraf omdat er bij de arrestatie van Haushofer onder meer een stuk schapenvlees was aangetroffen dat kennelijk illegaal was geslacht. Haar verweer dat zij alleen op die wijze de bij haar ondergedoken vluchteling ruim twee maanden lang in leven had kunnen houden, maakte op de Beierse rechtbank geen enkele indruk. Het feit dat zij na haar arrestatie op 7 december 1944 al vier maanden in de gevangenis had gezeten, evenmin.
- 67 Hildebrandt vermeldt dat Haushofer in het halfduister van de hooizolder waar hij zich voor het plotselinge bezoek verscholen had, slechts werd opgemerkt door het oplichten van een van zijn parelmoeren manchetknopen (Hildebrandt, pp. 190-191).
- 68 Het zal wel altijd een bron van speculatie blijven waarom Haushofer, met zijn uitstekende kennis van het Beierse land en het grensgebied tot aan Zwitserland, niet de wijk genomen heeft naar het buitenland. Laack-Michel (p. 261) veronderstelt dat hij meende dat de oorlog in de herfst van 1944 niet lang meer kon duren. Voor de strekking van de brief van vader Haushofer aan Hitler, zie Pierik, p. 163.
- 69 Over de geschiedenis van en de gedachtegang achter dit zogeheten 'separate system', zie hoofdstuk II. Voor de hier vermelde bijzonderheden van het gebouw zie uitvoerig Tuchel. De titel van Tuchels monografie is een citaat uit een van de *Moabiter Sonette*, namelijk sonnet XXII ('GEFÄHRTEN'). De gevangenis aan de Lehrter Strasse werd in de jaren 1955-1958 gesloopt.
- 70 Tuchel, p. 8.
- 71 Over de opmerkelijke geschiedenis van het geslacht Bernstorff en hun betrekkingen tot Nederland, zie mijn *H2Olland. Op zoek naar de bronnen van Nederland* (Amsterdam, 2009), p. 157 e.v. en de daarbij vermelde bronnen.
- 72 Haiger e.a., p. 95.
- 73 Hildebrandt, p. 199.
- 74 Tuchel, p. 255. Volgens Hildebrandt (p. 198) waren de tachtig sonnetten reeds half februari 1945 gereed. Hij geeft voor die bewering geen bron, en het lijkt ook een onwaarschijnlijke prestatie om onder die omstandigheden – tussen herhaalde verhoren en bombardementen door – in nauwelijks zestig dagen een productie van tachtig sonnetten tot stand te brengen. Het manuscript van de sonnetten bevindt zich als langdurige bruikleen van de familie Haushofer in het Deutsches Historisches Mu-

seum in Berlijn.

- 75 Voor de (helaas 25 procent verkleinde) facsimilereproducties zie Haiger e.a., p. 129 e.v.
- 76 In het licht van de moeizame omstandigheden waaronder het manuscript is ontstaan, is het opmerkelijk dat er geen noemenswaardige leesmoelijkheden bestaan. Wel zijn er enkele orthografische eigenaardigheden, zoals Haushofers weigering om de 'ß' te schrijven en de voorkeur aan een dubbele 's' te geven.
- 77 Deze bijzondere schrijfwijze van de titelaanduidingen wordt hier verder niet gevolgd.
- 78 Zie de inaugurele oratie van Ton Hoenselaars, *Overleven met Shakespeare* (Utrecht, 2012). Laack-Michel (p. 264) vermeldt bovendien nog het bestaan van 'unveröffentlichten Übertragungen einer Reihe von Shakespeare-Sonnetten' van de hand van Albrecht Haushofer, die zich als typoscript in de familiecollectie bevinden.
- 79 Karl-Heinz Schoeps, *Literature and Film in the Third Reich* (Rochester, 2004), p. 246, die deze stelling met de namen van een tiental sonnetdichters ondersteunt. Hetzelfde geldt voor Theodore Ziolkowski in zijn 'Form als Protest. Das Sonett als Literatur des Exils und der Inneren Emigration', te vinden op p. 155 e.v. van <http://digicoll.library.wisc.edu/cgi-bin/German/German-idx?type=turn&entity=German.ExilUnd.p0159&id=German.ExilUnd&isize=text> (geraadpleegd op 7 januari 2013). Ziolkowski vermeldt (p. 158) de constatering van de literatuurhistoricus Johannes Becher dat de Duitse literatuur tussen 1917 en 1933 nauwelijks enige sonnetten voortbracht, terwijl er in de periode 1933-1945 niet minder dan 350 werden geproduceerd.
- 80 Een in hoofdstuk I reeds vermeld voorbeeld hiervan werd gegeven door de dichter Lord Alfred Douglas, die in de gevangenis van Wormwood Scrubs een cyclus van zestien sonnetten had geschreven onder de titel *In Excelsis*. Toen bleek dat hij het manuscript daarvan bij zijn vrijlating niet mee mocht nemen, schreef hij de hele reeks thuis uit zijn hoofd opnieuw. Zie over het verband tussen gevangenschap en sonnetten, in het bijzonder die van Shakespeare, nader Manfred Pfister, 'Shakespeare's Sonnets de profundis' in Carla Dente & Sara Soncini (ed.), *Shakespeare and Conflict. A European Perspective* (New York, 2013), p. 253 e.v.
- 81 Joseph Brodsky, 'The Writer in Prison', *New York Times* van 13 oktober 1996, als voorwoord opgenomen in Siobhan Dowd, *The Prison Where I Live. The PEN Anthology of Imprisoned Writers* (New York, 1996).

- 82 Zie haar nawoord in Albrecht Haushofer, *Moabiter Sonette* (Ebenhausen bei München, 2005), p. 112 e.v. Kort gezegd neemt zij mijn categorieën 2 en 4 als één.
- 83 Voor een beperkt aantal van de sonnetten (zoals de nrs. XXXVIII, LV, LX en LXXVI) geldt dat zij in meer dan één categorie zouden passen. Dat is geen contra-indicatie voor de door mij voorgestelde indeling. Deze ‘gemengde’ sonnetten vormen de vloeiende overgangen tussen de verschillende delen van wat bij elkaar een samenhangend geheel is. Zie daarover nader hierna.
- 84 IN FESSELN // Für den, der Nächtl-
lich in ihr schlafen soll, / So kahl
die Zelle schien, so reich an Leben
/ Sind ihre Wände. Schuld und
Schicksal weben / Mit grauen
Schleiern ihr Gewölbe voll. // Von
allem Leid, das diesen Bau erfüllt,
/ Ist unter Mauerwerk und Eisen-
gittern / Ein Hauch lebendig, ein
geheimes Zittern, / Das andrer See-
len tiefe Not enthüllt. // Ich bin der
erste nicht in diesem Raum, / In
dessen Handgelenk die Fessel
schneidet, / An dessen Gram sich
fremder Wille weidet. // Der Schlaf
wird Wachen wie das Wachen
Traum. / Indem ich lausche, spür
ich durch die Wände / Das Beben
vieler brüderlicher Hände.
- 85 Zie de verwijzing op <http://www.zeit.de/2012/40/Hans-von-Dohnanyi-Widerstand-Briefe> (geraadpleegd 5 januari 2013) naar een uit de gevangenis gesmokkelde liefdesbrief van Von Dohnanyi. Von Dohnanyi werd op 6 april 1945 ter dood gebracht. Over dr. Ense, die tussen 27 oktober 1944 en 28 februari 1945 als medegevangene velen in de Zellengefängnis Lehrter Strasse terzijde stond, zie nader Tuchel, pp. 126-128 en 155.
- 86 Met het sonnet ‘WIND VOM MEER’ als uitgangspunt schreef de Leidse latinist Piet Schrijvers een elegant en informatief essay over de *Moabiter Sonette* onder de titel “Plotseling bruist de zee bij mij naar binnen.” De zee als symbool in de *Moabiter Sonette* van Albrecht Haushofer (1903-1945), in Remke Kruk & Sjef Houppermans (ed.) *De zee, de zee... in literaturen wereldwijd* (Amsterdam, 2007), pp. 135-153.
- 87 ZEIT // Ich träume viel bei Nacht
und viel bei Tag./ Die Zeit ist ohne
Wert. Ich kann vergessen, / Der
Stunde wie der Woche Gang zu
messen, / Wenn ich mich nicht auf
sie besinnen mag. // Doch wittern
auch die Träume wohl die Zeit – /
Erwach ich dann vom Dienstge-
klirr der Schlüssel, / Vom Mittags-
ruf nach meiner Suppenschüssel, /
Und raffte mich, zum Täglichen
bereit: // Dann weiss ich, aus dem
Träumen aufgestört, / Wie einer
fühlt in seinen letzten Stunden, /

Der, an ein ruderloses Boot gebunden, // Den Fall des Niagara tosen hört. / Die Wasser schlagen an des Bootes Rand. / Sie strömen rasch. Gebunden – ist die Hand.

88 KASSANDRO // Kassandro hat man mich im Amt genannt, / Weil ich, der Seherin von Troja gleich, / Die ganze Todesnot von Volk und Reich / Durch bittere Jahre schon vorausgesehen. // So sehr man sonst mein hohes Wissen pries, / Von meinem Warnen wollte keiner hören, / Sie zürnten, weil ich wagte, sie zu stören, / Wenn ich beschwörend in die Zukunft wies. // Mit vollen Segeln jagten sie das Boot / Im Sturm hinein in klippenreiche Sunde / Mit Jubelton verfrühter Siegeskunde. // Nun scheitern sie – und wir. In letzter Not / Versuchter Griff zum Steuer ist misslungen. / Jetzt warten wir, bis uns die See verschlungen.

89 DAS ERBE // In Schutt und Staub ist Babylon versunken, / Ein Tempel blieb vom alten Theben fest, / Von Ktesiphon zeugt einer Halle rest, / Das grosse Angkor ist im Wald ertrunken. // Auch unser ganzes Erbe sind Ruinen. / Noch kurze Weile zwischen toten Mauern / Wird kümmerlicher Menschen sorgen dauern, / Danach wird alles nur dem Efeu dienen. // Der Efeu des Vergessens wird sich ranken / Um ein Jahrtausend hohe Blütezeit, / Um dreissig Jahre mörderischen

Streit. // Wir sind die Letzten. Unsere Gedanken / Sind morgen tote Spreu, vom Wind verjagt, / Und ohne Wert, wo jung der Morgen tagt.

90 NEMESIS // Noch gestern hat er vier zum Strick verdammt – / Und heute liegt er tot in den Ruinen, / Wird keinen mehr zu Strang und Beil bedienen, / Ein Haufe Trümmer ist sein ganzes Amt. // Gericht – eind schweres Wort! Ihn hats gefreut, / Wenn er die Wage tief zum Bösen wandte, / Wenn er dem Henker neue Hälse sandte: / Kein Todesurteil hat ihn je gereut. // Gericht – ein Zufall? Tausend Bomben Schlugen / In dieser grossen Stadt auf Menschen ein – / Und eine Bombe durfte Richter sein? // Gericht – So viele von den Toten frugen / Vergeblich nach dem Sinn. Drum richtet nicht! / Uns allen gilt ein anderes Gericht! (Vertaling niet eerder verschenen.)

91 MEMPHIS // Im frühen Morgen stand ich einst am Nil, / Und sah das erste rosenrote Licht / Den Bau der Pyramiden, Schicht um Schicht, / Umrieseln, bis es in die Gärten fiel... // Zur Dauer prägen Menschen-Werk und -Art, / Wie hat Ägyptens Wille drum gerungen, / Hat Königsbild in Diorit gezwungen, / Hat Königsantlitz körperhaft bewahrt. // Der Adel jener grossen Pharaonen, / Besiegelnd mit dem Lande seinen Bund, / Schläft heute

noch in seinem tiefsten Grund. //
Noch fühlt man ihre Gräber sie
bewohnen. / Man spürt ihr Walten,
ahnt noch, ob sie leiden – / Wie
sinnlos, Tod und Leben je zu schei-
den –

92 PERSISCHE LEGENDE – Im alten
Schiras liess ein Schelm verbrei-
ten, / Er lehre seinen Esel, wie man
spricht. / Der Schah erfuhrs, be-
fahl dem frechen Wicht, / Den klu-
gen Esel zum Palast zu reiten. //
'Du lehrst ihn sprechen?' 'Ja.' 'Was
forderst Du / Für Deine Kunst?'
'Fünf Jahre Zeit und Lohn.' / 'Ge-
währt. Doch spricht das Tier dann
nicht, mein Sohn, / Gibts hundert
Peitschen für das Jahr dazu!' // Der
Schelm, der Esel bleiben in der
Pracht. / Ein Freund besucht die
beiden im Palast / Und fragt be-
sorgt: 'Was Du versprochen hast –
// Begreifst Du, was es heisst?' Der
Andre lacht: / 'Der Schah – der Esel
– ich – was ist dabei? / Wir können
täglich sterben, alle Drei!'

93 ALEXANDRIEN – Als des Propheten
kampfgewohnte Scharen, / Von
einem starren Willen weit bewegt,
/ Vom Raub der Länder taumelhaft
erregt, / Nach Alexandrien gedrun-
gen waren, // Hat man den Plünde-
rer der Stadt gefragt, / Ob auch die
weltberühmte Bücherei / Gleich
allem andern zu verbrennen sei. /
Der grosse Feldherr Allahs hat ge-
sagt: // 'Was dieser Wust von
Büchern mag ermassen, / Ist

überflüssig, steht es im Koran. /
Wo nicht, so schadets nur. Drum
zündet an!' // Der Name jenes Feld-
herrn ist vergessen. / Homer und
Plato, die sein Spruch verbrannt, /
Sind heute noch dem Erdenkreis
bekannt.

94 TIBETISCHES GEHEIMNIS – In je-
nem Land, wo klare Winterstürme
/ Die höchsten Gipfel dieser Welt
umwehn, / Soll man auf seltnen
Künste sich verstehn, / Geborgen
in den Schutz der Klostertürme. //
Die Weisesten der Weisen leben
dort, / In Zellen eingemauert,
ihrem Denken. / Der Seele streng
beherrschte Strahlung lenken / Sie
Andern zu, gelöst von Zeit und Ort.
// Was Fugenspiel und Symphonie
dem Tauben, / Was Rot und Grün
dem Farbenblinden scheinen, /
Gilt solche Kunst für stoffgebund-
nes Meinen. // Wo Geistes-Wunder,
sonst ein scheues Glauben, / Schon
hohes Können ist, verwandelt sich
/ Ins grosse Du hinein das kleine
Ich.

95 Brief aan zijn vader van 17 novem-
ber 1929 (Laack-Michel, p. 292).

96 Brief aan zijn moeder van 25 no-
vember 1940 (Laack-Michel, p. 357).
Na de oorlog beschouwde Karl
Haushofer zijn leven als zodanig
mislukt dat hij, samen met zijn
vrouw Martha, zelfmoord pleegde.
De jongste zoon Heinz ontdekte
hun lichamen op 10 maart 1946 in
de achtertuin van het huis Hart-

schimmelhof. De beide ouders hadden gif ingenomen en zich vervolgens aan een boomtak opgehangen.

- 97 Voor de volledige tekst, zie Laack-Michel, p. 360 e.v.
- 98 Laack-Michel, p. 127.
- 99 Brief aan zijn vader van 16 februari 1934 (Laack-Michel, p. 135).
- 100 Brief aan zijn ouders van 27 juli 1934 (Laack-Michel, p. 321).
- 101 Laack-Michel, p. 176 en de aldaar vermelde officiële stukken van het proces.

HOOFDSTUK VI

- 1 Daarbij moeten we voor lief nemen dat het in die roman niet in alle beschreven gevallen van gevangenschap om *eenzame* opsluiting gaat, maar dat wordt gecompenseerd door de extreem lange duur en de heftige existentiële doorwerking van de gevangenschap in het leven van meerdere van de hoofdpersonen in de roman.
- 2 Van alle drie hier genoemde werken is het jaartal van eerste (reguliere) publicatie gegeven, niet het jaar c.q. de jaren van ontstaan.
- 3 Antony Beevor, *D-Day. The Battle for Normandy* (Londen, 2009), p. 97.
- 4 Irene J.F. de Jong, *Narrators and Focalizers. The Presentation of the Story in the Iliad* (Londen, 2004²), p. 41 en noot 1.
- 5 Idem, p. xx.

- 6 Stendhal, *De Kartuize van Parma* (Nederlandse vertaling Theo Kars, Amsterdam, 2007⁴), pp. 70-71, hierna aangeduid als *Kartuize*. In het origineel: ‘Tout à coup on partit au grand galop. Quelques instants après, Fabrice vit, à vingt pas en avant, une terre labourée qui était remuée d’une façon singulière. Le fond des sillons était plein d’eau, et la terre fort humide, qui formait la crête de ces sillons, volait en petits fragments noirs lancés à trois ou quatre pieds de haut. Fabrice remarqua en passant cet effet singulier; puis sa pensée se remit à songer à la gloire du maréchal. Il entendit un cri sec auprès de lui; c’étaient deux hussards qui tombaient atteints pas des boulets; et, lorsqu’il les regarda, ils étaient déjà à vingt pas de l’escorte. Ce que lui sembla horrible, ce fut un cheval tout sanglant qui se débattait sur la terre labourée, en engageant ses pieds dans ses propres entrailles; il voulait suivre les autres; le sang coulait dans la boue. // Ah! m’y voilà donc enfin au feu! se dit-il. J’ai vu le feu! se répétait-il avec satisfaction. Me voici un vrai militaire. À ce moment, l’escorte allait ventre à terre, et notre héros comprit que c’étaient des boulets qui faisaient voler la terre de toutes parts. Il avait beau regarder du côté d’où venaient les boulets, il voyait la fumée blanche de la

- batterie à une distance énorme, et, au milieu du ronflement égal et continu produits par les coups de canon, il lui semblait entendre des décharges beaucoup plus voisines; il n'y comprenait rien du tout.' (Stendhal, *La Chartreuse de Parme*, ed. Michel Crouzet, Parijs, 2000), p. 78, hierna aangeduid als *Chartreuse*.
- 7 Robert Alter (in collaboration with Carol Cosman), *Stendhal. A Biography* (Londen, 1980), p. 120.
- 8 Erich Auerbach, *Mimesis. De weergave van de werkelijkheid in de westerse literatuur* (Nederlandse vertaling Wilfred Oranje, Amsterdam, 1991), p. 409.
- 9 Zie de bibliografie in *Chartreuse*, p. LIII e.v.
- 10 Auerbach, p. 415.
- 11 *Kartuize*, p. 57. In het oorspronkelijke Frans komt de identiteitsverwisseling nog duidelijker naar voren: '[J]'ai pour ainsi dire succédé à son être... et cela sans le vouloir ni le prévoir en aucune manière.' (*Chartreuse*, pp. 65-66).
- 12 Idem, p. 114. 'Pendant les quinze jours que Fabrice passa dans l'auberge d'Amiens, [...] Fabrice devint comme un autre homme, tant il fit de réflexions sur les choses qui venaient de lui arriver. Il n'était resté enfant que sur un seul point: ce qu'il avait vu, était-ce une bataille, et en second lieu, cette bataille était-elle Waterloo?' (*Chartreuse*, p. 117). Tegen het einde van de roman heeft de Waterloo-episode mythische proporties aangenomen: in Parma gaat het gerucht dat Fabrizio del Dongo een van de dapperste kapiteins in het leger van Napoleon was geweest (*Kartuize*, p. 701), even later is zelfs sprake van 'een van de dapperste generaals' (idem, p. 716).
- 13 Idem, pp. 209-210 respectievelijk p. 376 (*Chartreuse*, p. 201 respectievelijk p. 345).
- 14 Idem, p. 458 (en ook p. 462: 'die blik heeft heel het leven uitgewist dat achter mij ligt') respectievelijk p. 559 (*Chartreuse* p. 415, p. 419 respectievelijk p. 501).
- 15 Idem, p. 570 respectievelijk p. 687 (*Chartreuse*, p. 511, respectievelijk p. 607).
- 16 Of zoals Levin het formuleert: *La Chartreuse de Parme* 'registers the impact and growth of awareness in the basic experiences of war, politics, love, and religion'. Zie Harry Levin, 'Reappraisals of Novels, 2: *The Charterhouse of Parma*' in Harry Levin, *Grounds for Comparison* (Cambridge, Massachusetts, 1972), p. 312.
- 17 Stendhal, *Over de liefde* (Nederlandse vertaling Carly Misset en Anton van der Niet, Amsterdam, 1981), p. 14. 'Aux mines de sel de Salzbourg on jette dans les profondeurs abandonnées de la mine un rameau d'arbre effeuillé par

l'hiver; deux ou trois mois après, on le retire couvert de cristallisations brillantes: les plus petites branches, celles qui ne sont pas plus grosses que la patte d'une mésange, sont garnies d'une infinité de diamants mobiles et éblouissants; on ne peut plus connaître le rameau primitif.' Zie de tekst van *De l'amour* op: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5550781f/f73.image> (geraadpleegd op 19 januari 2014).

- 18 Reconstructie van het zeer complexe verhaal van *La Chartreuse de Parme* mede met gebruikmaking van de chronologie van Henri Martineau, in de versie van Michel Crouzet (*Chartreuse*, p. 736 e.v.).
- 19 *Kartuize*, p. 50. '[...] que rien au monde, excepté les murs d'une prison, ne pourrait l'empêcher de partir'. (*Chartreuse*, p. 60).
- 20 Paginaverwijzingen gebaseerd op *Kartuize*. Voor een verdere analyse van het thema 'gevangenschap' bij Stendhal, zie Charles Dédeyan, *Stendhal. Captivé et captif ou Le mythe de la prison* (Parijs, 1998). Een analyse van de varianten en gradaties van de gevangensmetafoor is te vinden in Monika Fludernik, 'The Metaphorics and Metonymics of Carcerality: Reflections on Imprisonment as Source and Target Domain in Literary Texts' in *English Studies*, jg. 86, nr. 3 (juni 2005), pp. 226-244. Met

name van belang is haar systematische onderscheid tussen 'prison metaphors' (bijvoorbeeld 'levend begraven worden') en 'metaphors of imprisonment' (bijvoorbeeld 'in de citadel gezet worden') en de rol van metonymie daarbij ('citadel' voor 'gevangenis').

- 21 *Kartuize*, p. 57 (*Chartreuse*, p. 66).
- 22 *Kartuize*, p. 98 (*Chartreuse*, p. 103).
- 23 *Kartuize*, p. 145 (*Chartreuse*, pp. 145-146).
- 24 *Kartuize*, p. 173 (*Chartreuse*, p. 171).
- 25 Bijvoorbeeld *Kartuize*, pp. 173-174, waarin wordt verhaald hoe de toren tegen het begin van de zestiende eeuw op last van de familie Farnese is gebouwd (*Chartreuse*, pp. 171-172). Later volgt een gedetailleerdere beschrijving op p. 444 e.v. (*Chartreuse*, p. 402 e.v.). Een uitgebreide analyse van het symbool van de toren in *La Chartreuse de Parme* is te vinden in: Stephen Gilman, 'The Tower as Emblem in The Charterhouse of Parma' in Harold Bloom (ed.), *Stendhal* (New York/Philadelphia, 1988), pp. 79-92. Niet onvermeld mag blijven dat Civitavecchia, het havenstadje nabij Rome waar Stendhal sinds 1831 als consul van Frankrijk woonde, over de grootste en zwaarst bewaakte gevangenis van Noord-Italië beschikte.
- 26 *Kartuize*, p. 257 (*Chartreuse*, p. 242). Het laatste detail van het afzetten van weggrottende benen

- laat zich lezen als een rechtstreekse verwijzing naar de beroemde hoofdstukken LXXXVI tot en met LXXXIX van Silvio Pellico's *Le mie prigionie*, die grotendeels aan het afzetten van een been bij zijn medegevangene Piero Maroncelli zijn gewijd. Zie nader hierboven hoofdstuk III.
- 27 *Kartuize*, p. 279 (*Chartreuse*, p. 261).
- 28 *Kartuize*, p. 281 (*Chartreuse*, p. 263).
- 29 *Kartuize*, p. 282 (*Chartreuse*, p. 264).
- 30 *Kartuize*, p. 297 (*Chartreuse*, p. 277).
- 31 Levin (p. 313) zegt van de imaginaire gevangenenstoren van Parma trefvend dat 'it casts its shadow over the book as the Spielberg, the fortress that symbolized Austrian repression, menacingly brooded over Stendhal's Italy'.
- 32 *Kartuize*, pp. 387 en 401 (*Chartreuse*, pp. 353 en 366). Als Clelia dezelfde trap op loopt, zijn het slechts 360 treden (*Kartuize*, p. 400, respectievelijk *Chartreuse*, p. 365). Iets dergelijks doet Stendhal in de roman ook met het thema van de leeftijd van Fabrizio's tante Gina. De ongreepbaarheid van haar leeftijdloze schoonheid wordt voor de lezer invoelbaar gemaakt doordat ze achtereenvolgens wordt afgeschilderd als iemand die 'nog geen vijftig leek' (p. 353), 'op haar zesendertigjarige leeftijd nog steeds de mooiste vrouw aan het hof' was (p. 364), 'wel veertig lijkt' (p. 414), 'een vrouw van zevenendertig' zegt te zijn (p. 416), in de ogen van Fabrizio vijftig is (p. 466), overdenkt dat zij tweemaal zo oud als de twintigjarige Clelia is (p. 592) en er ten slotte tien jaar ouder uitziet dan haar achtendertig jaar (pp. 618-619).
- 33 Die gelukservaring wordt het meest uitbundig en veelvuldig verwoord in hoofdstuk XVIII. Victor Brombert gaf het Stendhal-hoofdstuk in zijn invloedrijke studie *La prison romantique* (Parijs, 1975) niet voor niets de titel 'Stendhal et les "douceurs de la prison"' mee.
- 34 *Kartuize*, p. 572 (*Chartreuse*, p. 512).
- 35 Alle verwijzingen worden gegeven naar de Nonesuch Press-editie van *Little Dorrit* uit 1937, onder redactie van Arthur Waugh, Hugh Walpole, Walter Dexter en Thomas Hatton, in 2008 opnieuw in facsimile verschenen (Londen/New York, 2008). De tekst daarvan is gebaseerd op de door de auteur zelf bezorgde 'Charles Dickens-editie' van zijn verzamelde werken uit 1868-1870.
- 36 Voor een beknopt overzicht van het gevangenthema in de romans van Dickens, zie Ton Vroom, 'De gevangenen van Charles Dickens' in *The Dutch Dickensian* jg.

- xxxI, nr. 74 (2011), pp. 24-48, en grondiger, met inbegrip van Dickens' journalistieke observaties, Monika Fludernik, 'Stone Walls Do (Not) a Prison Make' in Jason Haslam & Julia M. Wright (ed.), *Captivating Subjects. Writing Confinement, Citizenship, and Nationhood in the Nineteenth Century* (Toronto, 2005), pp. 144-174. Een psychoanalytische benadering van de gevangeniservaring o.a. bij Dickens is te vinden in Sean Grass, *The Self in the Cell: Narrating the Victorian Prisoner* (Londen, 2003), in het bijzonder p. 103 e.v.
- 37 Lionel Trilling noemde *Little Dorrit* niet alleen 'one of the most profound of Dickens' novels', maar zelfs 'one of the most significant works of the nineteenth century', kwalificaties te vinden in zijn essay 'Little Dorrit' in *The Opposing Self* (Oxford, 1980), p. 44. De laatste, op het eerste gezicht nogal forse typing heeft voor Trilling vooral te maken met wat hij als het grote thema van de roman ziet: 'society in relation to the individual human will'. Van die relatie zou men de gevangeniservaring de meest problematische kern kunnen noemen.
- 38 Het laatste nummer was een dubbelnummer (xix-xx) met vijf hoofdstukken, zodat er feitelijk sprake is van negentien afleveringen.
- 39 Claire Tomalin, *Charles Dickens. A Life* (Londen, 2012), p. 23 e.v. Trey Philpotts, *The Companion to Little Dorrit* (Mountfield, 2003), pp. 8, 91.
- 40 *Little Dorrit*, p. x.
- 41 Zie over het tijdsverloop in *Little Dorrit* en de datering van het begin van de roman uitvoerig Philpotts, p. 501 e.v.
- 42 *Little Dorrit*, p. 4.
- 43 Voor de schurk Rigaud/Lagnier/Blandois zou Dickens zich op Thomas Griffiths Wainewright (1792-1847) hebben gebaseerd, die hijzelf ooit in de gevangenis had gezien (en over over wie Oscar Wilde zijn essay 'Pen, Pencil and Poison' schreef). Een andere veelgenoemde inspiratie is de Franse moordenaar Pierre-François Lacenaire, die hiervoor al in hoofdstuk I ter sprake kwam (Philpotts, p. 28 e.v.).
- 44 *Little Dorrit*, p. 5.
- 45 Trilling, p. 46.
- 46 De snor/neus-beweging van Rigaud op pp. 8, 9 en 11, het stopwoordje van Cavaletto op pp. 10, 12 en 14.
- 47 *Little Dorrit*, p. 154. Forster wijst er terecht op dat Dickens zijn personages wel degelijk een persoonlijkheid meegeeft: 'Part of the genius of Dickens is that he does use types and caricatures, people we recognise the instant they re-enter, and yet achieves effects that are not mechanical and a vision of humanity that is not shallow' (Forster, p. 79).

- 48 Alistair M. Duckworth, 'Little Dorrit and the Question of Closure' in *Nineteenth-Century Fiction*, jg. 33, nr. 1 (1978), pp. 110-130.
- 49 Trilling, p. 45.
- 50 Jan Alber, in zijn overigens verhelderende analyse van *Little Dorrit* in *Narrating the Prison: Role and Representation in Charles Dickens' Novels, Twentieth Century Fiction, and Film* (Youngstown, 2007), brengt een dergelijke onderverdeling niet aan, maar constateert in zijn algemeenheid dat in deze roman 'metaphors of imprisonment serve to illustrate the inmates' suffering in prison' (p. 42) en later dat de auteur 'uses metaphors of imprisonment to demonstrate how these prisoners experience the prison' (p. 57) en nogmaals dat de roman 'a wide range of metaphors of imprisonment' bevat (p. 62). Ik meen dat mijn rubricering meer licht werpt op de werkwijze die Dickens hierbij toepast.
- 51 Dat de hiernavolgende thematische speurtocht niet louter op hinneninterpretieren berust, bewijzen de werkaantekeningen van Dickens voor de roman, zoals door Harry Stone gepubliceerd als *Dickens' Working-Notes for his Novels* (Chicago/Londen, 1987), p. 265 e.v., hierna aangeduid als Stone. Als algemene conclusie vermeldt Stone hieromtrent (p. 268): 'This effort to imbue every chink and interstice of his design with a carefully planned, slowly emerging purpose is everywhere apparent.' Kijkend naar de indeling die Fludernik in haar artikel 'Metaphors and Metonymics of Carcerality' hanteert, gaat het bij de door Dickens gebruikte metaforen vaker om 'prison metaphors' dan om 'metaphors of imprisonment'. En bij vele van de gesignaleerde 'accessories' is er sprake van metonymie, bijvoorbeeld bij 'the shadow of the wall'.
- 52 *Little Dorrit*, pp. 24-25.
- 53 Idem, p. 31. Zie over dit aspect uitgebreid: Efraim Sicher, 'Labyrinths and Prisons: *Little Dorrit*' in *Rereading the City/Rereading Dickens. Representation, the Novel and Urban Realism* (New York, 2003), pp. 267-328.
- 54 *Little Dorrit*, pp. 33-34.
- 55 Idem, pp. 41-43.
- 56 Idem, pp. 54-58.
- 57 Idem, p. 67.
- 58 Stone, p. 273.
- 59 *Little Dorrit*, p. 93.
- 60 Idem, p. 99.
- 61 Idem, pp. 104-105 en 108.
- 62 Onder meer op de pp. 253, 262, 271. Zie voor de laatstgenoemde verwijzing ook Stone, p. 281.
- 63 *Little Dorrit*, p. 236. Het verhaal van de zogende dochter, ook wel aangeduid als 'Caritas Romana', is door vele kunstenaars vereeuwigd en oorspronkelijk ontleend aan het

- werk van de Romeinse schrijver en historicus Valerius Maximus. Philippotts, p. 237.
- 64 *Little Dorrit*, pp. 238-239.
- 65 Idem, p. 406, later nog in ongeveer dezelfde bewoordingen herhaald op de pp. 576 en 633 en zelfs tweemaal op p. 724.
- 66 Idem, pp. 447-448, 450, 458.
- 67 Idem, pp. 470, 473, 479, 480, 482, 483.
- 68 Idem, pp. 486, 487.
- 69 Idem, pp. 488, 489, 494, 495, 496, 499, 502. En zie ook de expliciete werkaantekening in Stone, p. 293.
- 70 Idem, p. 507.
- 71 Idem, pp. 528-529. In de werkaantekeningen voor dit hoofdstuk (Stone, p. 293) staat zelfs: 'Society like the Marshalsea.'
- 72 Aldus op de pp. 494, 572, 673, 755, 762, 783 (3x), 814, 830.
- 73 Idem, p. 560.
- 74 Idem, p. 571.
- 75 Idem, p. 572.
- 76 Idem, pp. 631-632.
- 77 Idem, pp. 653-656.
- 78 Idem, p. 664.
- 79 Idem, p. 671.
- 80 Idem, p. 673.
- 81 Idem, pp. 743, 745, 748, 749, 750.
- 82 Idem, p. 760.
- 83 Idem, p. 767.
- 84 Idem, p. 776.
- 85 Idem, p. 779.
- 86 Idem, pp. 782, 786.
- 87 Idem, p. 788.
- 88 Idem, p. 851.
- 89 Het is onder meer dit aspect waar Trilling op doelt wanneer hij over het boek stelt: 'it is more about society than any other of the novels, [...] it is about society in its very essence.' (Trilling, p. 45).
- 90 De oorspronkelijke titel die Charles Dickens tot september 1855 voor zijn roman in gedachten had was dan ook *Nobody's Fault*.
- 91 Fludernik in haar 'Metaphorics and Metonymics of Carcerality' (p. 238) citeert in dit verband Goatly, die in *The Language of Metaphors* (Londen, 1997) schreef: 'Metonymy provides foundations on which the metaphorical edifice is built.'
- 92 *Little Dorrit*, p. 726.
- 93 Trilling, p. 52.
- 94 J.C. Bloem, 'Dichterschap' in *Verzamelde gedichten* (Amsterdam, 1981), p. 189.
- 95 Hans Renders, *Wie weet slaag ik in de dood* (Amsterdam, 2004), p. 313. Tenzij anders vermeld zijn de hier opgevoerde biografische feiten aan die biografie ontleend. Op de website 'Het geheugen van Nederland' neemt het gedicht een prominente plaats in (zie: http://www.geheugenvannederland.nl/?nl/items/EVDO03:UBLo1_DEJONG_138b, geraadpleegd op 21 september 2014), evenals op de site van het Verzetsmuseum (zie: http://www.verzetsmuseum.org/jongeren/februaristaking/achttien_dooden,

- geraadpleegd op 21 september 2014), waar de titel van het gedicht, net als in de *Verzamelde gedichten* van Campert (Den Haag, 1947), wordt vermeld als ‘Het lied der achttien dooden’. In *Historisch Nieuwsblad* werd ‘De achttien dooden’ door Camperts latere biograaf Hans Renders het ‘meest aangrijpende gedicht over de oorlog’ genoemd (zie: <http://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/5922/het-slordige-leven-van-jan-campert.html>, geraadpleegd 21 september 2014).
- 96 Tekst overeenkomstig de versie in Jan Campert, *Verzamelde gedichten* (Den Haag, 1947), pp. 219-220. Van ‘De achttien dooden’ is geen manuscript bewaard gebleven.
- 97 Renders, p. 288.
- 98 Renders, p. 391.
- 99 Clara Eggink, ‘Ter inleiding’ in *Wie weet slaag ik in de dood* (Den Haag, 1962), p. 9.
- 100 Martinus Nijhoff, *Verzamelde werk II. Kritisch en verhalend proza* (Amsterdam, 1982), p. 337 en Menno ter Braak, *Verzamelde werk. Deel 6* (Amsterdam, 1950), p. 262.
- 101 Zie de bijna vijftig pagina’s tellende bibliografie achter in de biografie van Hans Renders.
- 102 Een kritische, maar afgewogen samenvatting van wat er nu precies wel en niet deugde aan de handel en wandel van Jan Campert tijdens de bezettingsjaren is te vinden in het *Rapport inzake Jan Campert* (2005), opgesteld door de gemeentearchivaris van Den Haag mr. C.G.M. Noordam, in opdracht van het Haagse gemeentebestuur.
- 103 Voor de gedichten van ‘B. Camp-huis’ zie het complete digitale archief van de verzetskrant op www.hetillegaleparool.nl.
- 104 Marijke Stapert-Eggen (ed.), *De Cynara-sonnetten van Jan Campert* (Amsterdam, 1993).
- 105 In het zogenaamde ‘dodenboek’ van Neuengamme wordt als zijn doodsoorzaak vermeld: *Vers. H. u. K. b. Eitriger Rippenfellenentzündung*, dat wil zeggen ‘het niet meer functioneren van hart en bloedsomloop in combinatie met borstvliesontsteking/middenrifontsteking’. Noordam, p. 16.
- 106 Zie bijvoorbeeld de voorpagina van *De Telegraaf* op 8 maart 1941, die van *Het Vaderland* op 14 maart 1941 en van de *Haagsche Courant* op diezelfde datum. De gedachte dat Campert pas op 9 april uit een bericht in het illegale *Parool* over de executie vernam en uit die bron zijn inspiratie voor ‘De achttien dooden’ putte, zoals door Renders geopperd (pp. 315-316), lijkt dan ook niet waarschijnlijk. Op p. 264 vergist Renders zich een jaar, wanneer hij vermeldt dat Campert dit berichtje in *Het Parool* zag ‘[i]n de week dat *Sonnetten voor Cynara* verscheen’. Dat laatste was in 1942,

- niet in 1941.
- 107 In *NRC Handelsblad* van 19 februari 2005 kreeg de negentigjarige voormalige verzetsman Gerrit Kleinveld ruimschoots gelegenheid om te onthullen dat Jan Campert wegens ‘misdragingen en verraad’ in Neuengamme door Nederlandse medegevangenen zou zijn vermoord. Kleinveld zou dat verhaal tijdens een verzetsreünie in 1970 uit betrouwbare bron hebben vernomen. Het naar aanleiding van deze krantenpublicatie opgestelde rapport van de Haagse gemeentearchivaris Noordam, hierboven reeds genoemd, liet van de sensationele beschuldigingen van Kleinveld niet veel heel.
- 108 Remco Campert in de CAMU-column ‘Neuengamme’ op de voorpagina van *de Volkskrant* van 21 februari 2005.
- 109 Gillis Dorleijn en Wiljan van den Akker vermelden dat zij dit beiden vroeger zelfs op school onderwezen kregen (Gillis Dorleijn & Wiljan van den Akker, “‘Het heeft geen beeld nagelaten’”. Over de betekenis van de dichter Jan Campert’ in *Zacht Lawijd*, jg. 4, nr. 3 (2005), p. 20). Pierre Dubois schrijft in 1945 dat Campert zijn verzetsballade ‘in den nacht voor zijn terechtstelling schreef’ (‘Rouw over Nederland’ in *Dietsche Warande en Belfort*, jg. 1945, p. 47), en in het bundeltje *In Memoriam Jan Campert* (Den Haag, 1947) staat op p. 13 een gedicht van J. Weiland waarin hetzelfde misverstand poëtisch is verwoord.
- 110 De drie mannen bij wier namen een asterisk is geplaatst, waren Februaristakers, de overigen waren Geuzen.
- 111 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 4 Tweede helft* (Den Haag, 1972), p. 688.
- 112 Van het ‘Bericht nr. 1’ van IJzerdraats Geuzenactie is helaas geen enkel exemplaar bewaard gebleven. Iets van de inhoud kan worden afgeleid uit het ‘Bericht nr. 2’.
- 113 In facsimile gereproduceerd in Harry Paape, *De Geuzen* (Amsterdam, 1965), p. 16. Voor zover niet anders vermeld zijn details met betrekking tot het Geuzenverzet aan deze publicatie ontleend.
- 114 Een van de gegratieerden, de op dat moment achttienjarige Joodse scholier Bill Minco, zou het paradoxalerwijs mede aan zijn levenslange tuchthuisstraf danken dat hij een reeks van concentratiekampen overleefde. Hij werd geacht zijn levenslange straf uit te zitten, dus moest hij in leven blijven. Minco beschreef zijn oorlogsherinneringen in *Koude voeten. Begeadigd tot levenslang. Het relaas van een joodse scholier uit het Geuzenverzet* (Nijmegen, 1997).
- 115 Dit door Paape (p. 144) vermelde

- tijdstip voor de executie valt goed te rijmen met de afscheidsbrief van Ary Kop aan zijn vrouw en kinderen, geschreven op diezelfde 13e maart, waarin hij meldt dat de vijftien Geuzen om half vijf uit hun cel zullen worden gehaald (Zie Piero Malvezzi & Giovanni Pirelli, *De vrijheid sterft niet... Brieven van terdoodveroordeelden uit het Europees verzet* (Amsterdam, 1956), p. 263). Volgens Minco echter (p. 41) luidde de aankondiging dat de executies om 18.30 uur zouden plaatsvinden.
- 116 Jan Campert, *Verzamelde gedichten* (Den Haag, 1947), respectievelijk pp. 107, 313, 99, 157, 223 en 307.
- 117 Afgezien van het feit dat Wilde als schrijver van toneelkomedies de theaterliefhebber en -recensent Campert goed bekend zal zijn geweest, kan ook Camperts aanwijsbare bewondering voor Ernest Dowson hem nader tot het werk van diens vriend en tijdgenoot Wilde hebben gebracht.
- 118 Oscar Wilde, *The Ballad of Reading Gaol* (Londen, 1898), geciteerd naar de tekst in *The Complete Works of Oscar Wilde. Volume 1 Poems and Poems in Prose* (ed. Bobby Fong & Karl Beckson), p. 195 e.v. Het gedicht verscheen tijdens de bezettingsjaren overigens ook in Nederlandse vertaling als clandestiene uitgave, eerst als *De Kerkerballade*, later als *De tuchthuisballade*. Zie Dirk de Jong, *Het vrije boek in onvrije tijd. Bibliografie van illegale en clandestiene belletrise* (Schiedam, 1978), p. 284.
- 119 Tot 1932 gold het gedicht 'Wien Neêrlands bloed door d'aad'ren vloeit' van Hendrik Tollens als het officiële volkslied. Ook dat gedicht is overigens in viervoetige jamben en achtregelige strofen geschreven.
- 120 Wat Campert niet kon weten, is dat toen de vijftien Geuzen op 13 maart 1941 door Duitse vrachtwagens uit het Oranjehotel werden opgehaald om naar de executieplaats op de Waalsdorpervlakte te worden overgebracht, zij met elkaar onder andere het Wilhelmus aanhieven (Paape, p. 145).
- 121 Voor een registratie van de meest recente uitvoering, zie: <http://www.youtube.com/watch?v=ZLL4t6ZvX-4w> (geraadpleegd op 4 oktober 2014). De Geuzenpenning wordt sinds 1987 uitgereikt door de Stichting Geuzenpenning in Vlaardingen als eerbetoon aan personen en/of instellingen die zich op bijzondere wijze hebben ingezet voor democratie of tegen dictatuur, discriminatie en racisme (zie www.geuzenpenning.nl).
- 122 Zie <http://www.gahetna.nl/collectie/index/ntoo373/achtergrond/gebouw> (geraadpleegd op 4 oktober 2014). Vergelijk ook de afmetingen die onderwijzer, verzetsman en journalist H.M. van

- Randwijk in de openingsregels van zijn verzetsgedicht 'Celdroom' vermeldt: 'Twee stappen breed, vijf stappen lang.' (Den Haag, 1943).
- 123 Paape, p. 91. Loe de Jong schrijft (p. 688 noot 1) dat hij zich voor dit onderwerp 'nagenoeg uitsluitend heeft gebaseerd op de onderzoeken die drs. A.H. Paape in zijn *De Geuzen* (1965) samengevat heeft'.
- 124 Zie noot 509. Overigens was de cel 3,5 meter hoog, zodat er via een onbereikbaar bovenlicht wel daglicht tot de ruimte toetrad.

HOOFDSTUK VII

- 1 Zie bijvoorbeeld de sonnetten XXVII en LXV.
- 2 Voor een uitgebreide kritische analyse zie het artikel van Seán McConville, 'The Victorian Prison: England, 1865-1965' in Morris & Rothman, met name p. 125 e.v.
- 3 *The Aftermath*, pp. 78-79 en de daar genoemde vindplaatsen.
- 4 Werner von Koppenfels, *Aus den Kerkern Europas. Poetische Kasser von François Villon bis Ezra Pound* (München, 2014), pp. 131-132.
- 5 Voor een handzaam overzicht van de ontwikkeling van de autobiografie zie Bernd Neumann, 'De autobiografie als literair genre' in Jongeneel, pp. 27-40.
- 6 Philippe Lejeune, *Le pacte autobiographique* (Parijs, 1975, 1996).
- 7 Idem, p. 26 e.v.
- 8 Zie voor een beknopt overzicht van deze ontwikkeling Karl Weintraub, 'Autobiografie en fictie. De ontwikkeling van de autobiografie als vorm van zelfbewustwording' in Jongeneel, pp. 9-26. De term autobiografie is pas in 1779 voor het eerst gebruikt (Neumann, p. 30).
- 9 Ook Goethes *Dichtung und Wahrheit*, overigens, begint op zo'n zelfde registrerende, feitelijke toon als Pellico (en Levi): 'Am 28. August 1749, mittags mit dem Glockenschlage zwölf, kam ich in Frankfurt am Main auf die Welt.'
- 10 Weintraub, p. 11.
- 11 Zie voor de rol van een dergelijke ontwrichtende ervaring op de autobiografie Weintraub, o.c., p. 14, die onder anderen Augustinus, Descartes en Rousseau als voorbeelden noemt.
- 12 Lejeune, p. 14.
- 13 Kohl, p. 285.
- 14 Lejeune, p. 15.
- 15 Weintraub, p. 17.
- 16 Over de genese van de roman zie Alter, p. 247 e.v. Op het pand aan de rue de Caumartin is – tegenwoordig vlak naast een geldautomaat van de Crédit Mutuel – een plaque aangebracht die het ontstaan van de roman in dit gebouw boekstaft. Het op dictaat vervaardigde oorspronkelijke manuscript

- is niet bewaard gebleven.
- 17 De scheiding tussen die twee reacties op een tekst bracht de dichter en classicus Piet Gerbrandy ertoe om de verantwoordelijkheid voor beide benaderingen van een gedicht geheel bij de lezer te leggen. Zie diens *De gong en de rookberg. Intrigerende materie van H.H. ter Balkt en Jacques Hamelink* (Diss., Groningen, 2009).
- 18 W.F. Hermans, 'Experimentele romans', oorspronkelijk verschenen in het dagblad *Het Vaderland* van 29 maart 1961 en nadien opgenomen in *Het sadistisch universum* (Amsterdam, 1964), pp. 106-110.
- 19 Maarten 't Hart, 'Een dasspeld uit Toela' in *Hollands Maandblad*, jg. 1988, nr. 493, pp. 13-18, later opgenomen in *Een dasspeld uit Toela* (Amsterdam, 1991).
- 20 'Un vieux piano supportait, sous un baromètre, un tas pyramidal de boîtes et de cartons.' uit de openingspassage van het verhaal 'Un coeur simple', opgenomen in Gustave Flaubert, *Trois contes* (Parijs, 1877). Roland Barthes, 'Het werkelijkheidseffect' in *Het werkelijkheidseffect* (Nederlandse vertaling Rokus Hofstede, z.pl. 2004), pp. 101-112.
- 21 De gegevens over het ontstaan van het manuscript zijn ontleend aan Stone, pp. 265-269. Het oorspronkelijke manuscript bevindt zich in de collectie van het Victoria and Albert Museum.
- 22 Lilian Furst, *All is True. The Claims and Strategies of Realist Fiction* (Durham/Londen, 1995).
- 23 Furst, p. 9.
- 24 Bachelard, p. 23.
- 25 Renders, pp. 318-319.
- 26 Zie de voorbeelden opgenomen in H.M. Mos & M.G. Schenk (ed.), *Geuzenliedboek 1940-1945* (Amsterdam, 1975). Over 'De achttien doden' vermelden de samenstellers van die bloemlezing dat Campert dat gedicht zou hebben geschreven op 5 maart 1941, dat wil zeggen direct na de terdoodveroordeeling, maar nog vóór de executie op de 13e maart. Voor die datering wordt geen bron gegeven.

